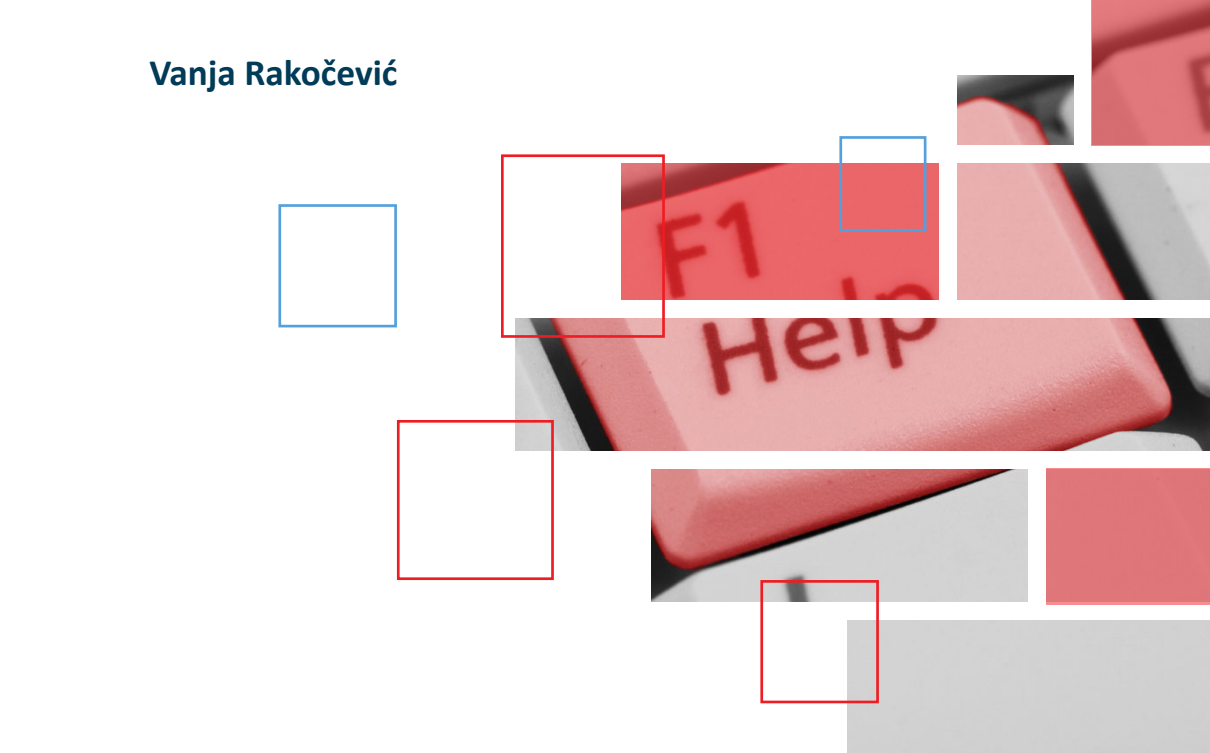
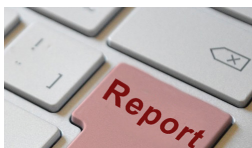

Vanja Rakočević

ULOGA ŠKOLE U PREVENCIJI I INTERVENCIJI ELEKTRONSKOG VRŠNJAČKOG NASILJA

PRIRIČNIK ZA DJECU, RODITELJE
I NASTAVNIKE/CE

Vanja Rakočević

Uloga škole u prevenciji i intervenciji elektronskog vršnjačkog nasilja
Priručnik za djecu, roditelje i nastavnike

Izdavač:

Djeca Crne Gore

Tuzi bb

+382 828 746

djecacrnegore@yahoo.com

Grafičko oblikovanje i štampa:

AP Print

Tiraž:

250

Podgorica, 2019.

Sadržaj publikacije je isključiva odgovornost autorke i ni na koji način ne odražava stavove Evropske unije. Publikacija je štampana u okviru projekta „Upoznajmo i prepoznamo e-nasilje“ koji je tokom 2019. godine realizovalo NVU Djeca Crne Gore u saradnji s Volonterskim klubom Gimnazije „Slobodan Škerović“. Ovaj projekat dio je većeg projekta „Koalicija protiv vršnjačkog nasilja u crnogorskim školama“ koji realizuje NVO Roditelji u saradnji s projektnim partnerima NVO Juventas, Unija srednjoškolaca Crne Gore, Centar za podršku lokalnom iregionalnom razvoju uz institucionalnu podršku Ministarstva prosvjete. Projekat finansira Evropska unija i kofinansira Ministarstvo javne uprave Crne Gore.

Ministarstva javne uprave

Sadržaj

UVOD.....	5
ELEKTRONSKO VRŠNJAČKO NASILJE	7
Pojam i oblici vršnjačkog nasilja	7
Elektronsko vršnjačko nasilje	10
Kako ga prepoznati?	12
Oblici elektronskog vršnjačkog nasilja	13
Posljedice elektronskog vršnjačkog nasilja	16
Specifičnosti elektronskog vršnjačkog nasilja	17
ULOGA ŠKOLE U SLUČAJEVIMA ELEKTRONSKOG VRŠNJAČKOG NASILJA.....	19
Preventivne mjere	20
Definisanje procedura i postupaka za sprečavanje i zaštitu od elektronskog nasilja i reagovanje u situacijama nasilja.....	20
Razvijanje preventivnih programa za djecu, nastavnike i roditelje.....	22
Unapređivanje kompetencija zaposlenih u školi za prepoznavanje i rješavanje problema elektronskog vršnjačkog nasilja	25
Kako nastavnici mogu prepoznati elektronsko vršnjačko nasilje?	27
Mjere intervencije	28
Nivoi nasilja i mjere intervencije	29
Smjernice o postupanju u slučajevima elektronskog vršnjačkog nasilja za zaposlene u vaspitno-obrazovnom sistemu	31
SAVJETI O ELEKTRONSKOM VRŠNJAČKOM NASILJU ZA RODITELJE	38
Kako pripremiti djecu da budu sigurni u virtuelnom okruženju	38
Nekoliko važnih savjeta roditelje	41
Kako roditelji mogu prepoznati vršnjačko nasilje na internetu?.....	42
Šta preduzeti ako je dijete doživjelo elektronsko vršnjačko nasilja?.....	43
SAVJETI O ELEKTRONSKOM VRŠNJAČKOM NASILJU ZA DJECU	45
Mjere opreza za sigurno i odgovorno korišćenje interneta	45
Kako se osjećamo kada se nasilje desi?	46

Šta možeš uraditi ako se elektronsko vršnjačko nasilje dešava tvom drugu/dugarici?	47
Šta možeš uraditi ako se elektronsko vršnjačko nasilje dešava tebi?	48
S kim možeš razgovarati?	50
KOME PRIJAVITI ELEKTRONSKO NASILJE?	51
Internet i mobilni servis provajderi	51
Policija	51
Tim za odgovor na računarske incidenate - CIRT	52
Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore (Ombudsman)	52
RADIONICE ZA UČENIKE/CE	53
Radionica 1: Sigurno ponašanje na internetu	54
Radionica 2: Prednosti i rizici ponašanja na internetu	55
Radionica 3: Promocija sigurnih ponašanja na internetu	56
Radionica 4: Upoznavanje uzroka, oblika i posljedica nasilja i rizičnih ponašanja na internetu	57
Radionica 5: Suprostavljanje elektronskom vršnjačkom nasilju	58
O PROJEKTU „UPOZNAJMO I PREPOZNAJMO E-NASILJE“	59
NVU DJECA CRNE GORE	60
VOLONTERSKI KLUB GIMNAZIJE „SLOBODAN ŠKEROVIĆ“ PODGORICA	61
LITERATURA	63

UVOD

Internet je donio brojne prednosti: zabavu, informacije, mogućnost da pretražujemo, sarađujemo, razmjenjujemo... Ne samo djeci, već i nama starijima. Broj korisnika iz godine u godinu raste, sadržaji na internetu sve su bogatiji i raznolikiji, raste broj novih stranica o različitim temama, a razvijaju se i nove mogućnosti komunikacije među korisnicima.

Nažalost, češće nego u svakodnevnom životu, na internetu djeca lako mogu biti izložena različitim oblicima nasilja ili svjedočiti nasilju koje se nekom drugom dešava. Ponekad i sami mogu nekoga povrijediti, a da možda uopšte nisu svjesni da to rade. U slučajevima elektronskog nasilja može biti teže reagovati i intervenirati jer internet omogućava više anonimnosti, a s druge strane, komunikacione tehnologije vrlo su rasprostranjene. Kao rezultat toga, nasilje se može desiti u bilo koje vrijeme i na svakom mjestu, velikom broju djece i pred neograničenom publikom. Uticaj na dijete može biti jednako poguban, a često i pogubniji nego u situacijama nasilja van interneta.

Na postojanje i važnost rješavanja problema elektronskog vršnjačkog nasilja ukazuju rezultati brojnih istraživanja sprovedenih kod nas i u Evropi, ali i praksa:

- Djeca i mladi nemaju dovoljno informacija o bezbjednom korišćenju interneta, kao ni o vrstama zloupotreba. Kada su na mreži, mogu se sakriti iza anonimnosti koju im internet pruža. Uz to, ne osjećaju se odgovornim za ono što čine na internetu kao što bi se osjećali za ono što urade van interneta i ne plaše se da će biti kažnjeni. Upravo zato oni koji čine nasilje mogu biti okrutniji i nasilniji nego što bi se usudili to biti „licem u lice“. Verbalno nasilje i nasilnu komunikaciju na internetu vide kao nešto što ne smatraju lošim i nedopuštenim, navode da je takav vid odnosa prihvatljiv putem interneta, dok ga van interneta smatraju neoprostivim i češće traže i očekuju reakciju odraslih. S druge strane, oni koji su pretrpjeli nasilje često se plaše da drugima kažu šta se desilo jer se boje da zlostavljanje može zapravo postati gore. Na žalost, djeca o svojim radnjama na internetu i o neprijatnim situacijama ne razgovaraju sa roditeljima. Često se i plaše da prijave nasilje, jer se brinu da će im roditelji oduzeti mobilni telefon, kompjuter i/ili pristup internetu, što obično i bude prva reakcija roditelja.
- Roditelji vrlo često ne kontrolišu šta djeca rade dok su na internetu (šta pišu u porukama, šta slikaju mobilnim telefonima, koje fotografije/snimke razmjenjuju, koje websajtove posjećuju i sl.), a

djeca brišu historiju pregleda u postavkama, trenutno brišu poruke ili video snimke kako ih roditelji ne bi mogli otkriti. Nekada zbog nedostatka vremena, a ukoliko su djeca starija, najčešće jer ne žele da naruše privatnost svoje djece. Najveći broj roditelja, ipak, osjeća se nesigurno i nemoćno da uopšte pokrenu pitanje pravilnog i odgovornog korišćenja interneta. Razlozi su brojni, a najčešći zbog neiskustva i neznanja u ovom području, kao i osjećaja bespomoćnosti izazvanog neiskustvom.

- Nastavnici se često pitaju da li je u njihovoj nadležnosti da reaguju i kako da reaguju kada prepoznaju problem nasilja na internetu u školskoj sredini, ali i u okruženju, što često rezultira usložnjavanjem problema i izazivanju različitih oblika nasilja među djecom van interneta. Takođe, ova vrsta ponašanja se često dešava izvan škole, na kućnim računarima ili putem mobilnih telefona.
- U našoj zemlji ne postoje jasne procedure niti ustaljena politika postupanja u određenim situacijama nasilja među djecom i njihove zloupotrebe putem interneta.

Sve ovo upućuje na činjenicu da djeca nemaju dovoljno informacija o bezbjednom korišćenju interneta i kako da prepoznaju moguću opasnost i rizična ponašanja, jer te informacije ne dobijaju niti u sklopu vaspitno-obrazovnog sistema, niti u porodici. Takođe, djecu ne učimo o preuzimanju odgovornosti za svoje ponašanje i o posljedicama određenih postupaka, koje pogađaju njih same, ali i druge sa kojima su u kontaktu.

Uspostavljanjem funkcionalnih partnerskih odnosa i saradnje nastavnika i roditelja u cilju zajedničkog djelovanja i stabilnog toka komunikacije učenika/ca, nastavnika/ca i roditelja, moguće je snažnije, a prije svega preventivno, djelovati u suzbijanju različitih vrsta zloupotreba djece putem interneta. Da bi se ovo ostvarilo, potrebno je da u školi svi zaposleni steknu kompetencije da prepoznaju i adekvatno reaguju na nasilje među djecom, naročito na specifičnosti elektronskog nasilja. Ovaj priručnik, pored osnovnih i korisnih informacija o tome šta je elektronsko nasilje i svim njegovim specifičnostima, objašnjava ulogu škole i nudi smjernice zaposlenima za postupanje u slučajevima elektronskog vršnjačkog nasilja, kao i savjete za roditelje i učenike/ce. Na kraju priručnika dat je i set radionica za učenike/ce koje se mogu realizovati u okviru preventivnih programa u školi od strane stručnih saradnika/ca ili nastavnika/ca.

Vanja Rakočević, pedagoškinja

Autorka

ELEKTRONSKO VRŠNJAČKO NASILJE

Pojam i oblici vršnjačkog nasilja

Jednu od prvih definicija vršnjačkog nasilja dao je Dan Olweus (Olweus, 1993) koji se smatra pionikom u izučavanju nasilja u školama: **siledžijstvo se definiše kao više puta ponovljeni, negativni postupci jednog ili više učenika/ca usmjerenih ka pojedincu (ili grupi) i precizira da je to oblik agresivnog ponašanja kod kog postoji repetitivnost i nesrazmjera moći.**

Prema Olweusovom Programu prevencije za vršnjačko nasilje (Olweus Bullying Prevention Program – The Worlds Foremost Bullying Prevention Program), vršnjačko nasilje može uključivati različita ponašanja:

- 1) udaranje, guranje, nanošenje boli, uzimanje ili uništavanje ličnih stvari;
- 2) ruganje, ucjenjivanje, zadirkivanje, ogovaranje, omalovažavanje, prijetnje, ismijavanje;
- 3) izolacija, ignorisanje, uvredljive grimase i kretnje, namjerno isključivanje i nepozivanje u društvo;
- 4) neželjeni dodiri, štipkanje, komentari seksualne prirode;
- 5) vrijeđanje na nacionalnoj, religijskoj i rasnoj osnovi;
- 6) krađa, iznuđivanje novca.

Vršnjačko nasilje može biti direktno i indirektno (Quiroz, Arnetta, Stephens, 2006). Direktno uključuje: udaranje, guranje, štipanje, verbalne prijetnje..., dok je indirektno nasilje teže uočljivo i riječ je o, recimo, izolaciji, klasifikovanju (rangiranju), ucjenjivanju, predlaganju opasnih izazova... Ono je uvijek pogrešno i neprihvatljivo ponašanje koje nikada ne treba previdjeti ili ignorisati.

Jedna od najopširnijih definicija vršnjačkog nasilja navodi da obuhvata svako ponašanje koje je štetno po psihičko i fizičko zdravlje i podrazumijeva: vrijeđanje, provokacije, podsmijavanje, davanje malicioznih komentara, udaranje, guranje, uzimanje imovine, neprikladne tekstove poruka i mejlova, slanje uvredljivih i degradirajućih fotografija putem mobilnih telefona ili interneta, ogovaranje, odstranjivanje ljudi iz grupe i širenje glasina

Bullying House of Commons, Education and Skills Committee,

The Stationery Office, London, 2007.

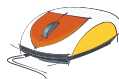
Ključni činioci za definisanje vršnjačkog nasilja su:

- namjera – namjera da se neko povredi, a ne bilo koja namjera,
- ponavljano i trajno – nasilje se desilo više od jednog puta, i nasilnik i žrtva znaju da će se nasilničko ponašanje vjerovatno opet ponoviti,
- nesrazmjerna podjela moći – dijete koje vrši nasilje može biti starije, jače, popularnije, bogatije... od onog djeteta koje ga trpi,
- nemoć i ranjivost djeteta s iskustvom nasilja - kao rezultat nasilja javljaju se prestravljenost i strah, a ono se koristi i da bi se zastrašili drugi i održala dominacija djeteta koje vrši nasilje. Strah koji se javlja kod djece koja su meta nasilja nije samo sredstvo za postizanje cilja, on je i sam po sebi cilj. Nakon što se ostvari zastrašivanje, dijete koje vrši nasilje se može ponašati slobodno, bez straha da će biti okrivljeno, prijavljeno ili sankcionisano,
- manjak podrške – dijete s iskustvom nasilja postaje toliko bespomoćno da je malo vjerovatno da će uzvratiti ili prijaviti nasilništvo, a vrlo često su mete djeca koja imaju lošu socijalnu mrežu kontakata,
- posljedice – vršnjačko nasilje može imati brojne negativne psihosocijalne posljedice, kao i posljedice po mentalno zdravlje, kako za one koje trpe, tako i za same počinitelje nasilja.

Prilikom definisanja vršnjačkog nasilja, moramo biti jako oprezni i ne smijemo žuriti sa obilježavanjem i kategorisanjem svih oblika neprimjerenog i nasilnog ponašanja djece kao vršnjačkim nasiljem. Ukoliko se jedanput desi da jedno dijete uvrijedi drugo s namjerom da ga/je osramoti ili objavi neprikladan i uvredljiv komentar na nečiju profilnu fotografiju - nije u redu, ali nije, samo po sebi, vršnjačko nasilje. Uz pomoć tabele ispod možemo jasnije napraviti poređenje i razumjeti šta jeste, a šta nije vršnjačko nasilje.

Vršnjački sukob	• nema elemenata nasilja, odnosno namjere nanošenja povrede ili štete • nema nesrazmjera moći • nema težih posljedica za djecu u sukobu • djeca su u mogućnosti navesti razloge zbog ulaska u sukob i ne insistiraju na rješenju koje je u njihovu korist po svaku cijenu • spremna su prihvatiti rješenje u kojem niko nije pobijedio ili izgubio, izviniti se, dogovoriti u pronalasku rješenja koji će zadovoljiti i potrebe druge strane • u mogućnosti su promijeniti temu i otići iz situacije u kojoj je došlo do sukoba
Agresivno ponašanje	namjerno zadavanje ili nastojanje da se zada povreda, bol ili neugodnost drugom biću
Nasilje	oblik agresivnog ponašanja prema drugoj osobi, prema sebi, životinjama ili imovini
Zlostavljanje	svaki oblik fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnog zlostavljanja, zanemarivanja i nemarnog postupanja ili iskorišćavanja djece koje rezultira stvarnom ili potencijalnom opasnosti za djetetovo zdravlje, preživljavanje, razvoj ili dostojanstvo u kontekstu odnosa odgovornosti, povjerenja i moći
Vršnjačko nasilje	namjerno izazvan fizički napad, psihičko, emocionalno ili seksualno nasilje koje je prouzrokovano ponovljenim ili trajnim negativnim postupcima od strane jednog djeteta ili više djece. Podrazumijeva šest gore navedenih činioca za definisanje vršnjag nasilja: namjera, kontinuitet i repetitivnost, nesrazmjerna podjela moći, nemoć i ranjivost žrtve, manjak podrške i posljedice.
Elektronsko vršnjačko nasilje	poseban oblik vršnjačkog nasilja koji se odvija posredstvom informacionih tehnologija, prije svega ličnih kompjutera i mobilnih telefona, i namjeran je pokušaj nanošenja štete vršnjaku ili vršnjacima kroz manipulaciju ili narušavanje odnosa s drugima, odnosno kako bi se najčešće neko dijete ponizilo, zadirkivalo, prijetilo mu se ili zlostavljalo na neki drugi način.

Elektronsko vršnjačko nasilje

Vršnjačko nasilje nije nov fenomen, ali uz upotrebu interneta poprima drugačiju dimenziju zbog načina na koji se manifestuje, a posebno među mlađom populacijom. Razvoj društvenih mreža povećao je stepen učešća djece u virtuelnom svijetu, i to na različite načine: od održavanja kontakata sa vršnjacima, kreiranja novih, do razmjene mišljenja i iskazivanja ličnih stavova. Svijet prepun novih mogućnosti i izazova, za djecu je istovremeno i prijetnja. Zloupotreba interneta ne odnosi se samo na prevare ili na najčešće asociranu – pornografiju, već su djeca i mladi mnogo češće izloženi nasilju na internetu, odnosno različitim oblicima diskriminacije i netolerancije i vršnjačkog elektronskog nasilja (primanje prijetećih poruka, vrijeđanje, širenje glasina, ucjena, nedozvoljeno objavljivanje fotografija/video snimaka). Dakle, kao i u stvarnom, djeca i u virtuelnom svijetu lako postaju žrtve nasilja, ali i počinitelji. Broj onih ko to najčešće „samo“ posmatraju, tzv. posmatrača (engl. *bystanders*), izuzetno je velik.

Elektronsko vršnjačko nasilje je vrsta nasilja kada jedno ili više djece koriste mobilne telefone ili kompjutere s namjerom da povrijede ili nanesu štetu drugom djetetu.

Elektronsko nasilje u literaturi označava se različitim terminima: „sajber nasilje“, „online nasilje“, „internet nasilje“ ili „digitalno nasilje“, dok za elektronsko vršnjačko nasilje postoji poseban termin „sajber buling“ (engl. *cyber bullying*).

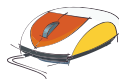
Elektronsko vršnjačko nasilje odlikuju sve ključne karakteristike konstrukta tradicionalnog vršnjačkog nasilja – agresivno ponašanje izraženo kroz negativne akcije, namjera da se druga osoba povrijedi, nesrazmjera moći između učesnika, repetitivnost i kontinuitet. Dakle, i elektronsko nasilje podrazumijeva preduzimanje negativnih akcija prema drugim osobama, ali uz korišćenje informacionih tehnologija; namjera je da se nanese direktna ili indirektna povreda ili šteta žrtvi; dijete koje čini nasilje obično svoju moć zasniva zahvaljujući anonimnosti ili umješnosti u korišćenju informacionih tehnologija; i četvrto, ponašanje počinitelja ponavlja se tokom vremena. Uz to, nekada samo jedna inicijalna negativna akcija izvršena od strane počinitelja nasilja može dovesti do ponavljanje viktimizacije djeteta koje trpi nasilje u dužem vremenskom periodu. Npr., jedna ista kompromitujuća fotografija neovlašćeno poslata na više adresa, može dovesti do reviktimizacije žrtve. I ovdje počinitelj može biti jedno dijete ili više njih, a dijete s iskustvom nasilja se ne može samostalno odbraniti. Očekivano, postoje i razlike, a među najvažnijima se ističu: korišćenje informacionih tehnologija za počinjenje nasilja i činjenica da

dijete koje doživljava nasilje to trpi prostorno i vremenski neograničeno (nije sigurno od nasilja ni u svom domu, a nasilni sadržaji prisutni su 24 sata dnevno i mogu ostati online neograničeno dugo kod nekih oblika nasilja). Upravo zadnje obilježje najviše upozorava na ozbiljnost tog problema.

Elektronsko vršnjačko nasilje ozbiljan je i uporan problem među djecom i mladim ljudima. Različite studije su pokazale da je veliki broj djece i mladih pogođen ovim problemom. **Podaci istraživanja realizovanih u posljednje dvije godine govore o ozbiljnosti problema i pozivaju na sveobuhvatnu akciju u Crnoj Gori:**

- Prema istraživanju koje je UNICEF u Crnoj Gori sproveo tokom 2017. godine, većina djece uzrasta od 9 do 17 godina, 68% njih, smatra da o internetu zna više od svojih roditelja. 45% njih je izjavilo da se ne osjeća bezbjedno na internetu. Najčešći odgovori na pitanje koje stvari na internetu uznemiravaju djecu, bili su: nasilje, odnosno tuče, sadržaji neprikladni za određeni uzrast, svađe, uvrede ili psovke, pornografija ili seksualni sadržaj i lažni profili, uznemiravanje i kontaktiranje od nepoznatih osoba. 38% djece je navelo da je u proteklih godinu doživjelo makar jedno od pomenutih rizičnih iskustava.
- Krajem 2018. godine realizovano je nacionalno istraživanje među srednjoškolcima, njihovim nastavnicima i roditeljima. U želji da se ispituju iskustva mladih o tome kakva su njihova iskustva o govoru mržnje na internetu iz ugla svjedoka, žrtve ili aktera nasilja, dobijeni su zanimljivi podaci. Samo trećina ispitanika nije svedočila govoru mržnje u posljednjih 6 mjeseci, dok je nešto više od polovine ispitanika (53%) jasno prepoznalo da su bili svjedoci i to najčešće nekoliko puta u proteklih 6 mjeseci (29,8%). Petina anketiranih mladih ljudi ovo iskustvo lično je doživjelo, čak i nekoliko puta u toku perioda od 6 mjeseci. Na kraju, 16,5% mladih izjavilo je da su bili direktni akteri govora mržnje na internetu. Po njihovom mišljenju najčešći povod za ove situacije je fizički izgled (29%), stavovi (20%), bez posebnog razloga (15%). Roditelji i nastavnici takođe prepoznaju iste razloge. Na žalost, 2/3 mladih ne zna i nije sigurno kome se obratiti u slučaju da su doživjeli govor mržnje ili su mu svjedočili, kao ni gdje mogu potražiti pomoć. Takođe, šokantan je podatak da 80% roditelja ne zna kome da se obrati za pomoć, kao ni 38% nastavnika (prema: NVO 35mm i Volonterski klub Gimnazije „Slobodan Škerović“ Podgorica, 2018).
- Istraživanje koje je sprovedeno u okviru projekta „Koalicijom protiv vršnjačkog nasilja u crnogorskim školama“ (NVO Roditelji, NVO Juventas, NVO UNSCG, Centar za podršku lokalnom i regionalnom

razvoju, 2018.) pokazalo je da skoro svaki peti učenik/ca, kako osnovnih tako i srednjih škola, navodi da mu/joj se desilo da doživi neki oblik vršnjačkog nasilja jednom ili više puta u prvom mjesecu školske 2018/19. godine. Među učenicima osnovnih škola, 10,8% navodi da desilo da se osjeća povrijeđeno, uplašeno ili postićeno zbog sadržaja koji je njegov/njen vršnjak podijelio na društvenim mrežama. Gotovo svaki peti učenik/ca srednje škole (18,6%) navodi da je doživjelo ovakvu neprijatnost.

Kako ga prepoznati?

Elektronsko vršnjačko nasilje, kao što je to slučaj i sa tradicionalnim vršnjačkim nasiljem, može biti direktno i indirektno. Direktno se sastoji u neposrednom vršenju nasilja nad drugim osobama, dok indirektno ili elektronsko nasilje putem posrednika podrazumijeva uplitanje drugih osoba, sa ili bez njihovog znanja, u vršenje nasilnih aktivnosti. Obično je riječ o situacionim saučesnicima koji nisu ni svjesni da učestvuju u procesu nasilja i na taj način pomažu počinitelju nasilja da ostvari svoj cilj.

Elektronsko vršnjačko nasilje može se pojaviti u vidu poruka, poziva, fotografije ili video-snimka koje djeca primaju ili nekome šalju. S njim se mogu susresti koristeći mobilni telefon ili kompjuter, putem sms poruka, e-mailova, društvenih mreža, instant poruka, web stranica, blogova, foruma i chata.

Uobičajena sredstva elektronske komunikacije preko kojih se ispoljava nasilje na internetu jesu: instant poruke koje se upućuju u realnom vremenu preko besplatnih softverskih paketa (npr. Skype, ICQ, Messenger); elektronske poruke ili email-ovi koji se prosleđuju u vidu elektronske pošte; tekstualne poruke ili sms-poruke koje se upućuju preko mobilnih telefona; stranice za socijalno umrežavanje, među kojima su najpoznatije Facebook i Instagram; chat-sobe ili sobe za razgovor (engl. *chat-rooms*) koje pružaju mogućnost virtuelne komunikacije između dvije osobe (privatne chat-sobe) ili više osoba (javne chat-sobe); blogovi ili web-bilješke (engl. *blogs – web logs*) kao svojevrsni online dnevnici ili časopisi.

Oblici elektronskog vršnjačkog nasilja

Na internetu se možemo susresti s različitim oblicima nasilja i uznemiravanja. Najčešći oblici su: hakerisanje, elektronsko vršnjačko nasilje, govor mržnje, kao i razni oblici seksualnog zlostavljanja i iskorištavanja.

Elektronsko vršnjačko nasilje konstituišu brojna ponašanja kojima se putem savremenih elektronskih komunikacionih modaliteta vrši nasilje nad drugima. U jednoj od prvih obuhvatnijih knjiga posvećenih problemu internet nasilja, Nensi Vilard (Nancy Willard, 2006) navodi da je, nezavisno od mehanizma komunikacije koji nasilnici koriste u virtuelnom svetu, moguće, prema specifičnostima načina izvršenja, razlikovati osam oblika elektronskog nasilja: vrijeđanje, uznemiravanje, ogovaranje i klevetanje, lažno predstavljanje, nedozvoljeno saopštavanje, obmanjivanje, isključivanje i proganjanje. Kao poseban oblik elektronskog nasilja, pojedini autori izdvajaju i snimanje nasilnih scena, odnosno „veselo šamaranje“ (engl. *happy slapping*).

Ova vrsta nasilja ima mnogo lica. Svima im je zajedničko da se dijete kome se to događa osjeća neugodno, preplašeno ili ugroženo na drugi način.

Najčešće se sreću sledeći oblici elektronskog vršnjačkog nasilja:

- **Potpaljivanje:** slanje ljutih, uvredljivih i nepristojnih poruka grupi ili pojedincu da bi ga naljutili ili uznemirili. Najčešće se događa za vrijeme razmjene mišljenja o nekoj temi (npr. ispod youtube videa, na forumu ili na nekoj društvenoj mreži).
- **Uznemiravanje:** kada neko ponavlja ili dijeli i duže vrijeme šalje uvredljive, uznemirujuće ili prijetećih poruke, fotografije ili video-snimke na tuđe profile ili slanje tih materijala SMSom, instant porukama, imejlom, ostavljanje na četu.
- **Ismijavanje:** neprimjereno komentarisanje tuđih fotografija, poruka na profilima, blogovima u onlajn pričaonicama i na internet forumima.
- **Napadi porukama:** vrsta uznemiravanja kada se nekoliko djece udruži i šalje stotine poruka jednom.
- **Uhođenje:** slanje poruka koje uključuju prijetnje ili pokušaje da se dijete zastraši.
- **Isključivanje:** pokušaji da dijete bez razloga i namjerno isključe iz neke online grupe, s liste prijatelja ili online igre (npr. tako da ga ignorišu, ne odgovaraju na njegove poruke ili ga izbace).
- **Klevetanje:** objavljivanje ili širenje glasina, tračeva ili laži o djetetu

s namjerom da drugi promijene mišljenje o njemu/njoj i prestanu se družiti s njim/njom.

- **Izlaganje:** situacije kada vršnjak/inja pošalje ili objavi povjerljive, privatne ili neugodne informacije o djetetu (npr. sadržaj dopisivanja ili fotografije koje su bile namijenjene samo toj osobi).
- **Snimanje nasilnih scena** (engl. *happy slapping*): događa se kada neko snima ili fotografiše nasilne prizore (npr. tuče, zastrašivanje ili ponižavanje nekog učenika), a zatim ih objavi na internetu.
- **Lažno predstavljanje:** dijete koje čini nasilje može se pretvarati da je neko drugi, npr. otvoriti lažni profil i objavljivati neugodne stvari o nekome ili „provaliti“ u nečiji profil i objavljivati neugodne stvari u njegovo/njeno ime.
- **Varka:** kada dijete namjerno prevari drug/arica da bi od njega/nje saznala neke tajne ili neugodne informacije, a onda ih podijeli s drugima putem mobilnog telefona ili kompjutera.
- **Online ankete ili pitanja:** ponekad mogu biti vrlo ponižavajući ili uvredljivi (npr. „Ko je najružnija osoba u 8. razredu?“).
- **Oglasi na online oglasnim tablama** (engl. *dash boards*): takođe mogu biti zlonamjerni, ponižavajući ili puni mržnje (npr. „Družim se sa starijim momcima! M.M. učenik OŠ “xx”, 06x123456“).
- **Hakovanje lozinke:** promjena ili krađa lozinki sa profila na društvenim mrežama ili email naložima radi zloupotrebe.

Treba imati na umu da se različiti oblici vršnjačkog nasilja na internetu i van njega obično prepliću, odnosno javljaju udruženo (npr. psihičko nasilje je obično praćeno izolacijom/isključivanjem iz neke vršnjačke online grupe).

Internet omogućava različite načine seksualne zloupotrebe putem društvenih mreža, četa, pričaonica... Stoga se u posljednje vrijeme sve više govori o seksualnom elektronskom nasilju ili seksualnoj zloupotrebi putem interneta.

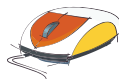
Seksualna zloupotreba putem interneta:

- širenje laži o nečijem seksualnom ponašanju ili nečijih tajni;
- prosljeđivanje i dijeljenje fotografija ili snimaka na kojima je neko djelimično ili potpuno nag ili pozira na izazovan način, bez dopuštenja djeteta koje je na fotografiji;
- nagovaranje ili prisiljavanje djeteta da učini nešto što mu/joj nije ugodno, npr. da pošalje fotografiju na kojoj je bez odjeće ili pozira na izazovan način, snima se web kamerom i sl.
- primanje fotografija ili snimaka seksualnog sadržaja od nekoga od koga to ne želite;
- nepristojni komentari ili uvrede o nečijem izgledu ili seksualnom ponašanju;
- postavljanje neugodnih i neprimjerenih pitanja o seksu ili izgledu osobe;
- prijetnje seksualnim napadom.

Posjedovanje i širenje fotografija ili video-snimaka sa seksualnim sadržajem na kojima su maloljetnici/e, prema Krivičnom zakonu Crne Gore, predstavlja posjedovanje dječje pornografije i kažnjivo je, čak i ako osobe na fotografijama šalju eksplicitne materijale ili daju pristanak da se fotografišu ili snimaju. Fotografije mogu lako da izmaknu kontroli i da dospeju na mnogo više adresa nego što je planirano. Potom se najčešće koriste za sajber maltretiranje/proganjanje ili ucjenjivanje.

Pod **sekstingom** (engl. *sexting*) se podrazumijeva slanje ili postavljanje fotografija, poruka ili video-snimaka sa eksplicitnim seksualnim sadržajem elektronskim putem, najčešće s jednog na drugi mobilni telefon. Seksting je nasilje koje ima seksualne konotacije i najčešće se dešava kada djeca i mladi žele da zadive simpatiju, kada ih prijatelji pritiskaju ili nagovaraju da to urade ili kao odgovor na seksualnu poruku. Razmjena fotografija ili poruka sa seksualnim sadržajem može da djeluje kao bezazleno flertovanje ili zabava, ali, za djecu i mlade, seksting ima ozbiljne društvene i pravne posljedice (seksting fotografije i video materijali mogu se smatrati dječijom pornografijom). Nakon što je fotografija ili poruka poslata, dijete je više ne može kontrolisati. Može biti doslovno nemoguće otkloniti ih sa mreže nakon što se tamo postave, a to je i jedna od češćih posljedica ovog materijala (fotografija, snimaka, poruka...): slanje trećem licu ili javno objavljivanje.

Pored elektronskog vršnjačkog nasilja koje se dešava među djecom i mladima, nisu rijetki ni slučajevi kada su odrasle osobe nasilne. U tim slučajevima najčešće je riječ o **maltretiranju** (engl. *cyber-harassment*) ili **proganjanju** (engl. *cyber-stalking*) putem interneta, što predstavlja krivično djelo i kažnjivo je zakonom.

Brojni su slučajevi kada su upravo **odrasle osobe nasilnici, tzv. seksualni predatori**, koji se lažno predstavljaju i komuniciraju s djecom u cilju seksualne zloupotrebe. **Gruming (engl. grooming)** je kontaktiranje odraslih putem interneta, djece ispod 16 godina, radi uspostavljanja seksualnih kontakta na internetu i van njega. Predstavlja niz predatorski motivisanih postupaka, odnosno pripremnih radnji koje imaju za cilj uspostavljanje kontakta, održavanje komunikacije i fizički pristup djetetu od strane odrasle osobe. Seksualni predatori na internetu nemaju jasan profil, njihova zanimanja i uzrast variraju, mada istraživanja pokazuju da su to najčešće odrasle osobe muškog pola (Wolak, 2008).

Posljedice elektronskog vršnjačkog nasilja

Elektronsko nasilje neodvojivo je od klasičnog nasilja. Iako se dešava u „virtuelnom“ okruženju, ono često ima uzroke i/ili posljedice u realnom okruženju. Posljedice često mogu biti i ozbiljnije od posljedica tradicionalnog vršnjačkog nasilja, a razlog leži upravo u gore pomenutim specifičnostima. Elektronsko nasilje najčešće je mnogo vidljivije od onog na školskom igralištu, u odjeljenju, ispred zgrade, uz to i dostupnije mnogo većoj publici. Takođe, kod ove vrste nasilja postoji snaga objavljene pisane riječi/fotografije/snimka, jer žrtva može svaki put ponovno da pročita/pogleda šta je nasilnik objavio. Posljedice elektronskog vršnjačkog nasilja osjećaju svi: oni koji trpe nasilje, oni koji se nasilno ponašaju, ali i oni koji su svjedoci nasilja.

Rezultati istraživanja (Raskauskas, Stoltz, 2007) pokazuju da čak 93% učenika i učenica koji/e su trpeli/e neki od oblika elektronskog nasilja tvrdi da osjeća tugu, beznađe, depresiju i anksioznost, dok 31% učenika/ca izjavljuje da se osjeća vrlo uznemireno, 19% povrijeđeno ili 18% postićeno (Finkelhor, 2000).

Još jedno istraživanje ukazuje na ozbiljnost: 39% digitalno uznemiravanih mladih podbacuje u školi, 27% pokazuje znake delinkventnog ponašanja, 32% učestalo uzima psihoaktivne supstance, a 16% izvještava o visokom stepenu depresije (Ybarra, Mitchell, 2004). Izloženost elektronskom nasilju povezana je sa depresijom i niskim samopouzdanjem, a negativne posljedice mogu trajati čak i u odrasloj dobi (Mason, 2008; Patchin, Hinduja, 2010). Utvrđena je povezanost između izloženosti elektronskom nasilju i suicidalnih ideja - osobe koje su bile izložene elektronskom nasilju dva puta češće navode da su pokušale samoubistvo (Patchin, Hinduja, 2010).

Specifičnosti elektronskog vršnjačkog nasilja

Elektronsko nasilje može biti posebno poražavajuće za osobu koja ga doživljava te ostaviti dublje posljedice od nasilja „licem u lice“.

Dostupnost žrtve - Ne postoji sigurno mjesto

Kod tradicionalnih oblika vršnjačkog nasilja postoji određeni prostorni okvir u kome se nasilje vrši, bilo da je riječ o školi ili nekom drugom objektu u kojem djeca borave. To ne važi za elektronsko nasilje. Nasilje na internetu može biti prodornije ili upornije, zato što se događa čak i kada počinilac nasilja nije fizički prisutan/na. Dijete koje vrši elektronsko nasilje može djelovati bilo kad i bilo gdje, dovoljno je samo da ima pristup globalnoj računarskoj mreži. Upravo zato može biti prisutno 24 sata na dan, svih 7 dana u sedmici, a uznemirujuće poruke dijete može primiti čak i kada je udaljeno od osoba koje žele da mu/joj naškode, npr. kada je kod kuće ili s prijateljima. Razlog leži u tome što internet prostor i inače karakteriše niži stepen kontrole pa je i zbog toga djelovanje počinioca olakšano, a mogućnosti za izbor žrtve su praktično neograničene.

Neograničena publika

Informacije koje se dijele putem interneta dostupne su širem krugu osoba, mnogo širem nego što bi bile da je nasilje upućeno „licem u lice“. Praktično, pred neograničenom publikom, što ih čini još više ponižavajućima. Publika često uzima i aktivnu ulogu u procesu nasilja, na neki način hrabreći i samog počinica nasilja. Osim toga, pojedini autori sugerišu da se posmatrači u ovom slučaju češće odlučuju da uzmu učešća u nasilju, nego što bi to uradili u situaciji tradicionalnog vršnjačkog nasilja. Uključivanje trećih lica je u ovim situacijama olakšano zbog mogućnosti anonimnosti počinioca, kao i činjenicom da za ovaj oblik nasilja nisu potrebne naročite vještine, niti znanje. Sve navedeno žrtvu dovodi u neravnopravan položaj sa nasilnicima, jer je njihov broj praktično neograničen, čak i kada je riječ o samo jednoj epizodi nasilja koja često predstavlja samo inicijalni akt koji prethodi ponovljenom nasilju i tako se ulazi u svojevrsan „začarani krug“ nasilja. Osim toga, dovoljno je tek nekoliko klikova da se nečija zlonamjerna objava proširi dalje i da je vide prijatelji, poznanici, pa čak i ljudi koje dijete ne poznaje.

Anonimnost nasilnika - Ne vidiš me, ne vidim te

Informacione tehnologije i internet pružaju mnogo mogućnosti da korisnici prikriju svoj identitet, što otežava otkrivanje počinioca. S druge strane, nerjetko nasilnici zaboravljaju da zapravo komuniciraju sa ljudskim bićem. Upravo zato se dešava da ni ne znaju koliko svojim ponašanjem povrjeđuju drugu osobu i često se ponašaju okrutnije nego što bi inače uradili. Odsustvo neverbalne komunikacije između djeteta koje čini i djeteta koje trpi nasilje dovodi do gubitka bilo kakve empatije nasilnika prema žrtvi. Takođe, odsustvo neverbalne komunikacije i nemogućnost „čitanja“ emocionalnih reakcija otežavaju žrtvi da razumije primljene poruke i utvrdi jasne napadačeve namjere. Djeca koja doživljavaju nasilje ponekad ne znaju ko je s druge strane ekrana, zbog čega se mogu osjećati još nesigurnije.

Manjak podrške odraslih - I odrasli još uče

Djeca su posebno podložna elektronskom nasilju jer su često zbog specifičnosti razvojnog doba lakovjerna, a od roditelja, nastavnika i drugih odraslih osoba koje su djetetu važne ne dobijaju odgovarajući stepen zaštite od ovog oblika nasilja, za razliku od zaštite od tradicionalnog nasilja. Razlog leži u tome što često djeca bolje poznaju savremene informacione tehnologije i od samih roditelja, zbog čega i njima može biti potreban savjet. Najčešće reakcije odraslih kada im se dijete povjeri da mu se dešava nešto loše na internetu jesu takve da dijete dobije pomoć u vidu savjeta da se „odjavi s društvenih mreža“ ili dobije zabranu korišćenja interneta uopšte.

ULOGA ŠKOLE U SLUČAJEVIMA ELEKTRONSKOG VRŠNJAČKOG NASILJA

Zaštita djece od nasilja i stvaranje uslova za bezbjedno odrastanje jedan je od prioritetnih zadataka vaspitno-obrazovnih ustanova, ali je to složen proces u kom moraju učestvovati svi zaposleni, djeca/učenici, roditelji/staratelji, kao i lokalna zajednica, uključujući sve institucije koje se bave djecom.

Kako je nasilja na internetu sve više, nekada se čini da ni zakon i tehnologija s jedne strane, niti škole i roditelji s druge, ne mogu učiniti mnogo toga da bi ga spriječili. Djeca koriste sve moćnije tehničke aparate, a mi odrasli, nažalost, najčešće nismo svjesni opasnosti koje tehnologija nosi sa sobom. **Ipak, današnja djeca odrastaju u medijskom svijetu koji se vrlo razlikuje od svijeta u kojem smo odrastali mi - njihovi roditelji i nastavnici.**

Uloga obrazovnog sistema u odnosu na vršnjačko nasilje, uključujući i elektronsko vršnjačko nasilje, ogleda se kroz: prevenciju, otkrivanje svih oblika nasilja nad i među djecom i prijavljivanje, pružanju podrške djetetu u fazi tretmana i praćenje, i naravno, podrške porodici, kao i učešće u prikupljanju podataka (predstavlja izvor informacija o djetetu za socijalni i pravosudni sistem).

Da bi škole pomogle da se vršnjačko nasilje spriječi, ali i adekvatno reagovale kada se posumnja ili otkrije nasilje, neophodno je da se u njima realizuju sveobuhvatne aktivnosti koje uključuju sve zainteresovane koji su važni u životu djeteta.

Sveobuhvatni pristup podrazumijeva da u školama vlada klima u kojoj se uči, razvija i njeguje kultura ponašanja i uvažavanja ličnosti, ne toleriše nasilje i ne ćuti u vezi s njim, razvija odgovornost svih koji znaju za nasilje i imaju obavezu da na njega adekvatno reaguju.

Preventivne mjere

Mogućnosti vaspitno-obrazovnog sistema u prevenciji od svih oblika nasilja nad i među djecom, možda su najveće u odnosu na sve ostale sisteme/institucije, imajući u vidu i vrijeme koje dijete provede u školi i učestalost kontakata sa porodicom. Iz tog razloga, škole **treba da preuzmu primarnu ulogu u prevenciji i zaštiti djece od svih oblika nasilja, pa i elektronskog vršnjačkog nasilja**. Najbolji rezultati mogu se postići ako se u njima njeguje atmosfera uvažavanja, razumijevanja i tolerancije. U otvorenom i podržavajućem okruženju, djeca će se osjećati ugodno i sigurno da razgovaraju o problemima sa kojima se suočavaju. Upravo zato, važno je kreirati sredinu u kojoj se o nasilju razgovara otvoreno u okviru nastavnih programa, a podrška i savjetovanje su prisutni i konstantni. Djeca moraju biti sigurna da će imati nekog da ih sasluša i da će njihove riječi shvatiti ozbiljno. Samo u ustanovi u kojoj vlada prijatna atmosfera, u kojoj su svi akteri zaštićeni i uvažavani, a problemi se rješavaju nenasilnim putem, može se učiti nenasilje.

Definisanje procedura i postupaka za sprečavanje i zaštitu od elektronskog nasilja i reagovanje u situacijama nasilja

Definisanje procedura i postupaka počinje formiranjem Tima za zaštitu djece od nasilja koji će, u saradnji s ostalim zaposlenima, izraditi Program zaštite djece od nasilja i akcioni plan.

Stručni tim – **Tim za zaštitu učenika/ca od nasilja**, obezbjeđuje kontinuitet u planiranju, realizaciji i vrednovanju aktivnosti na prevenciji nasilja. U tom smislu, Tim planira, organizuje i upravlja aktivnostima u ustanovi. Članovi Tima za zaštitu učenika/ca od nasilja imaju mentorsku, savjetodavnu i korektivnu ulogu kako bi osigurali da do nasilja uopšte ne dođe ili ukoliko dođe, da ono bude sankcionisano u najkraćem roku i na odgovarajući način.

Strukturu Tima čine predstavnici uprave škole, stručni saradnici/e (pedagog/škinja, psiholog/škinja), nastavnici/e, učenici/e i roditelji. Struktura Tima zavisi od strukture ustanove. Poželjno je da članovi Tima imaju različite obuke, znanja i vještine kako bi Tim bio efikasniji. Svakako, članovi Tima moraju se dodatno usavršavati u oblasti zaštite djece od svih oblika nasilja. Za kvalitetan rad Tima potrebno je da budu definisane uloge svakog člana, pojedinačni i zajednički zadaci.

Tim razvija svoj **Program zaštite djece od nasilja** koji čini dio Godišnjeg programa rada škole. Program se obično zasniva na sljedećim principima: pravo na život, opstanak i razvoj; poštovanje najboljeg interesa djeteta; zaštita od svih oblika nasilja i nediskriminacije i aktivno učešće djece u njegovom osmišljavanju i realizaciji. Program definiše pojam vršnjačkog nasilja i sve njegove oblike.

Programom se planira rad na ostvarenju zaštite učenika/ca od nasilja, odnosno definišu se preventivne aktivnosti, a poseban dio programa čine mjere intervencije, odnosno koraci i procedure u postupanju u zaštiti učenika/ca od elektronskog nasilja.

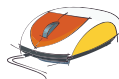
Program sadrži dvije bitne cjeline:

- **Preventivne aktivnosti (šta sve ustanova može da uradi da bi se spriječilo i smanjilo nasilje i kako se prate efekti prevencije, kako su podijeljene uloge i odgovornosti);**
- **Mjere intervencije (šta se preduzima kada se nasilje dogodi, koje procedure se koriste, kako su podijeljene uloge i odgovornosti i u ovom dijelu).**

Na ovaj način uspostavljanja se sistem efikasne zaštite djece u slučajevima nasilja i definisane su uloge i odgovornosti svih aktera u školama. Uloge se odnose na realizaciju preventivnih, ali i na primjenu interventnih mjera, odnosno procedura i postupaka u slučajevima intervencije. Takođe, razvoj i primjena Programa utiče na unapređivanje vještina efikasnog reagovanja u situacijama nasilja i pomaže u umrežavanju svih ključnih nosilaca prevencije nasilja (savjet roditelja, školski odbor, učenički parlament, nastavničko vijeće...).

Primjer strukture Programa zaštite od nasilja

- **Principi i ciljevi programa**
- **Članovi Tima**
- **Pojam i vrste nasilja**
- **Specifični ciljevi preventivnih mjera**
- **Plan aktivnosti preventivnih mjera (aktivnost, dinamika, nosioci)**
- **Prava, obaveze i odgovornosti svih u ustanovi u prevenciji nasilja (odjeljenjski starješina/ka, nastavnik/ca, stručni saradnik/ca, učenik/ca, roditelj)**
- **Specifični ciljevi mjera intervencije**
- **Plan aktivnosti mjera intervencije (aktivnost, dinamika, nosioci)**
- **Redosljed postupaka (koraci) u intervenciji**
- **Evidencija i dokumentacija**

Razvijanje preventivnih programa za djecu, nastavnike i roditelje

Preventivni programi moraju imati za cilj podizanje nivoa znanja i svijesti svih uključenih u život i rad ustanove za prepoznavanje svih oblika nasilja nad i među djecom, i ukazati na procedure i postupke za zaštitu od nasilja i reagovanje u situacijama nasilja.

Najuspješniji pristup prevenciji je onaj koji počinje od ranog uzrasta, obuhvata sve učesnike u školi, prožima čitav vaspitno-obrazovni proces, obezbjeđuje sredstva za realizaciju, usmjeren je na izgradnju pozitivne klime u školi, ne toleriše nasilje, podstiče pozitivno ponašanje, uključuje djecu kao kreatore i realizatore preventivnih aktivnosti, razvija vršnjačke timove za podršku djeci, ima podršku lokalne zajednice.

Ključnu ulogu u prevenciji elektronskog nasilja imaju dvije teme: razvoj digitalne pismenosti djece i odraslih i sticanje socio-emocionalnih vještina kod djece. U tom smislu, na prvom mjestu je da djeca i njihovi roditelji/ nastavnici savladaju vještine primjene tehničkih mjera zaštite i nauče istovremeno i koje prednosti internet pruža, ali i koje rizike nosi sa sobom. Nadalje, programima je neophodno podržati djecu da usvajaju i razvijaju socio-emocionalne vještine, uče se nenasilnoj komunikaciji i da usvoje permisus da je nasilje jednako nasilje i kada se dešava na internetu, te da i za ovu vrstu nasilja jednako snose odgovornost kao i za nasilje van interneta.

U razvoj i osmišljavanje ovakvih programa potrebno je uključiti sve interesne grupe (djeca, nastavnici/e, stručni saradnici/e, administrativno i pomoćno osoblje, direktori/ce, roditelji/staratelji) i sprovesti ih u saradnji sa predstavnicima/ama policije, zdravstvenog sistema, sistema socijalne zaštite i nevladinog sektora. Podizanjem nivoa svijesti i povećanjem osjetljivosti svih interesnih grupa, moguće je djeci ukazati da nasilje nad njima ili oko njih nije prihvatljivo, i naučiti ih kako da se zaštite.

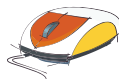
Da bi se ostvarili pravi efekti preventivnih aktivnosti, **neophodno je da učenici budu aktivno uključeni u svim fazama prevencije - od planiranja do realizacije.** Djeci je za aktivno uključivanje neophodna podrška odraslih u neposrednom, svakodnevnom radu, ali i organizovanjem posebnih obuka, kako bi zatim samostalno, i u saradnji sa svojim nastavnicima, realizovali preventivne aktivnosti. Pored toga, u školi može da se oformi i **vršnjački tim** čije će aktivnosti biti usmjerene na pružanje pomoći u zaštiti od elektronskog vršnjačkog nasilja.

Preventivne programe je važno realizovati među svim učenicima, nikako samo djecu određenog uzrasta ili pojedinačna odjeljenja. Takođe, mjere prevencije dće bolje rezultate ako se preventivne aktivnosti realizuju još od ranog uzrasta, u ovom slučaju od prvog razreda osnovne škole.

Preventivne aktivnosti se planiraju i realizuju jednako u okviru redovne i izborne nastave, kao i u okviru vannastavnih aktivnosti. Pored informatike u VI razredu osnovne škole, gdje učenici stiču osnovnu informatičku pismenost i afinitet za korišćenje informacionih tehnologija i prednosti koje donose, i u redovnoj nastavi ostalih predmeta i nastavnih sadržaja mogu se obrađivati teme vezane za prevenciju nasilja: maternji i strani jezici (obrađivanje različitih tekstova i književnih djela kao okvir za analizu, npr. uzroka i posljedica različitih vidova nasilja...), Priroda i društvo (razvijanje odgovornog odnosa prema drugovima...), Fizičko vaspitanje (poštovanje razlika u fizičkim sposobnostima i izgledu, razvoj samokontrole, timskog duha...), Geografija (prihvatanje i uvažavanje različitosti učenjem o različitim kulturama i običajima...), Istorija (razvoj osjećanja sopstvenog identiteta, saosjećanja i brige za druge analizom istorijskih događaja...), Biologija (funkcionisanje organizma i negativne posljedice po zdravlje pojedinih organskih sistema), OIP Zdravi stilovi života (komunikacija, vršnjačko nasilje, seksualno reproduktivno zdravlje...), OIP Preduzetništvo (razvoj timskog rada, komunikacija i nenasilno rješavanje konflikata). Naravno, određene međupredmetne teme prožimaju se kroz gotovo sve predmetne programe i doprinose integrativnom pristupu opšteg obrazovanja i u većoj mjeri povezuju sadržaje pojedinih predmeta i predmetnih oblasti (Građansko obrazovanje, Zdravi stilovi života). Kada su u pitanju vannastavne aktivnosti, najvažnije je da budu u skladu s potrebama i interesovanjima djece, ali i da budu usmjerene ka konstruktivnom i stvaralačkom razvoju, da doprinose kvalitetnom korišćenju slobodnog vremena i van škole. Informacije o ovim sekcijama treba da budu dostupne svoj djeci, npr. kada se održavaju sastanci, ko vodi sekciju, ali i krajnji produkti vidljivi (npr. izložbe, akcije, takmičenja, utakmice i sl.) i objavljeni na oglasnoj tabli, školskom sajtu i nalogima društvenih mreža.

Radi upoznavanja djece i njihovih porodica s ozbiljnošću elektronskog nasilja i načinom kako da dobiju odgovarajuću podršku, škole, pored postavljanja Smjernica za postupanje zaposlenih, ali i Koraka koje preduzimaju učenici (djeca koje trpe ili svjedoče nasilju) i roditelji na vidljivo mjesto i njihove promocije, **mogu pripremati i štampati različite materijale o nasilju nad djecom**, ali i koristiti promotivne materijale (postere, naljepnice, liflete) postojećih službi i NVO koje se bave elektronskim nasiljem. Ovi tekstovi i informacije mogu se **objavljivati i na školskom sajtu ili posebnoj stranici koju mogu da uređuju učenici.**

Značajnu ulogu u prevenciji i intervenciji imaju stručni saradnici/ce - pedagozi/škinje i psiholozi/škinje: oni su tu da pruže podršku i stručnu pomoć učenicima, roditeljima i nastavnicima. Stručni saradnici/e učestvuju u pripremi i realizaciji preventivnih programa namijenjenih ne samo učenicima, već i nastavnicima i roditeljima, konstantno sarađuju s nastavnim osobljem, sprovode savjetovanja i pružaju pomoć roditeljima u vaspitanju, organizuju individualni i grupni rad sa djecom. Njihova uloga je kompleksna i oni su dio Tima, ali nisu jedini i isključivo odgovorni, ni za prevenciju, niti za intervenciju. Oni svojim stručnim znanjima treba da pomognu ne samo učenicima, već i roditeljima i nastavnicima, jer kada je riječ o prevenciji i reagovanju na nasilje, svako u okviru svoje uloge i svog djelokruga mora timski da pruži svoj doprinos.

Podizanje nivoa roditeljskih kompetencija usmjerenih na bezbjedno korišćenje interneta i elektronskog nasilja takođe je u funkciji prevencije elektronskog nasilja, i u ovom dijelu podjednaku ulogu imaju nastavnici/e, odjeljenjske starješine/ke, nastavnici/e, te i stručni saradnici/e.

Preventivni programi se mogu organizovati u vidu mnogobrojnih aktivnosti koje zajedno osmišljavaju i realizuju učenici i odrasli (roditelji, nastavnici/e, predstavnici/e lokalne zajednice):

- Raznovrsna ponuda vannastavnih aktivnosti (sekcija, klubova)
- Zajedničko donošenje pravila ponašanja
- Obilježavanje različitih datuma i događaja (Dan sigurnog interneta / tolerancije/ prijateljstva, nedjelje posvećene aktivnostima protiv nasilja)
- Osmišljavanje učeničkih predstava, poput forum teatra
- Organizovanje debata, okruglih stolova, tribina sa temom prevencije nasilja i susreta s ekspertima za oblast prevencije nasilja (ljekari, psiholozi)
- Organizovanje posebnih dešavanja sa ekspertima/kinjama iz ove oblasti i onima koji su preživjeli elektronsko nasilje, poput „živih biblioteka“
- Organizovanje filmskih večeri o elektronskom nasilju uz obaveznu diskusiju nakon projekcije
- Izrada promotivnog materijala - lifleta, brošura, postera
- Objavljivanje edukativnih tekstova u školskim časopisima, zidnim novinama
- Uređivanje posebnih stranica na školskom websajtu i društvenim mrežama sa sadržajima o bezbjednosti na internetu i vršnjačkom elektronskom nasilju
- Promocija literature o ovoj temi

- Organizovanje vršnjačkih obuka za učenike/ce
- Organizacija tematskih sportskih takmičenja i fer-plej turnira
- Realizacija edukativnih aktivnosti i radionica na časovima odjeljenjske zajednice (npr. nenasilno rješavanje konflikata, programi osnaživanja i razvoja socio-emocionalnih vještina...)
- Tematski nagradni konkursi, kvizovi, izložbe
- Otvaranje i vođenje učeničkog savjetovališta – vršnjačka podrška i centra za medijaciju

Unapređivanje kompetencija zaposlenih u školi za prepoznavanje i rješavanje problema elektronskog vršnjačkog nasilja

Većina zaposlenih u školama tokom svog bazičnog obrazovanja gotovo da nisu imali prilike, ili je čak uopšte nisu imali, da uče o tome kako da prepoznaju simptome koji ukazuju na nasilje, vršnjačko ili porodično, ili kako da reaguju kada se dijete obrati za pomoć. Zbog toga se često ponašanja djece koja su zapravo simptomi i indikatori ovakvih događanja, previde i ne prepoznaju.

Radi uspostavljanja efikasnog sistema prevencije i zaštite djece i mladih od nasilja, neophodno je organizovati **dodatno usavršavanje zaposlenih u školama**. Zaposleni se moraju upoznati sa vrstama, indikatorima i posljedicama elektronskog nasilja; steći vještine za prepoznavanje, efikasno i proaktivno postupanje i primjenu standardnih procedura u školi u situacijama nasilja nad djecom, kao i upoznati sa ulogom i nadležnostima relevantnih službi i postojećih servisa podrške.

Lista preventivnih aktivnosti koje mogu preduzeti svi nastavnici/e:

- **Podržite konzistentnu politiku protiv elektronskog vršnjačkog zlostavljanja u vašoj školi.**
 - **Budite otvoreni za diskusije o ovom problemu. Osnažite i ohrabrite djecu na razgovor, informišući ih i diskutujući sa njima o ovom pitanju. Koristite primjere iz života za pokretanje razgovora.**
 - **Potražite dodatne informacije ukoliko niste sigurni da vladate materijom.**
 - **Budite svjesni težine posljedica elektronskog nasilja, kao i veze između nasilja na internetu i van njega jer obično idu zajedno!**
 - **Razgovarajte o elektronskom nasilju i s roditeljima jer i oni moraju postati svjesni postojanja elektronskog vršnjačkog nasilja i načina na koje mogu pružiti podršku djeci.**
-

U cilju unapređivanja kompetencija zaposlenih u školama, na Školskom portalu Ministarstva prosvjete nalazi se stranica o bezbjednosti djece na internetu na kojoj se mogu naći vrlo korisne informacije o tome kome i kako prijaviti nasilje, obilje edukativnog materijala (priručnici, video materijali, aplikacija, TV emisije, kvizovi...), ali i primjeri brojnih preventivnih aktivnosti koje su realizovane u Crnoj Gori. Sav ovaj materijal može poslužiti kao dodatno nastavno sredstvo ili za realizaciju radionica u okviru škole: <http://www.skolskiportal.edu.me/Pages/Bezbjednostdjecenainternetu.aspx>.

Kancelarija UNICEF-a, u saradnji sa djecom, roditeljima, ambasadorom dobre volje UNICEF-a Antonijem Pušićem poznatijim kao Rambo Amadeus, muzičkim autorom Vladom Marašem, Studiom za interaktivni dizajn Fleka i ekspertkinjama iz oblasti razvoja djece, interneta i nasilja – Teom Brežinsčak i autorkom ovog priručnika, Vanjom Rakočević, razvila je aplikaciju za pametne telefone - NET prijatelji. Aplikacija je namijenjena djeci osnovnoškolskog uzrasta (preporučeno 9-11 godina) u vidu edukativne igrice koja vodi djecu kroz realne životne scenarije i uči ih da prepoznaju, spriječe, zaustave i prijave elektronsko nasilje. Moguće ju je igrati i na sajtu www.netprijatelji.me sa kog se ujedno može i besplatno preuzeti u vidu aplikacije za telefon. Pored djece, aplikaciju mogu koristiti i roditelji i nastavnici kako pokrenuti razgovor s djecom i pružili im podršku da nauče kako da budu bezbjedna i na internetu i van njega.

Kako nastavnici mogu prepoznati elektronsko vršnjačko nasilje?

Znakovi koji ukazuju da je učenik/ca možda doživio/doživjela vršnjačko nasilje, uključujući i elektronsko vršnjačko nasilje:	Znakovi koji ukazuju da se učenik/ca možda nasilno ponaša:
- izbjegavanje kontakta očima i vidljiva tuga - negativna predstava djeteta o sebi - povlačenje u sebe, depresivan i anksiozan izgled, česte promjene raspoloženja, plakanje, naizgled, bez razloga - pojava nekontrolisanih izliva bijesa ili frustracije - promjene u obrascima ponašanja s prijateljima i aktivnostima za vrijeme odmora - nedostatak angažmana u odjeljenjskim ili grupnim aktivnostima u kojima je prethodno bio/bila aktivno angažovan/a - učenici ga/je ismijavaju kada govori - pridavanje manje pažnje školskom i domaćem radu	- prkosan pogled nakon što ga/ju je nastavnik opomenuo zbog ponašanja - narušavanje discipline u odjeljenju - otimanje, grabljenje ili uzimanje predmeta koji pripadaju drugim učenicima ili ih koriste drugi učenici - udaranje i guranje drugih učenika/ca - ignorisanje nastavnikovog uputstva da sluša ili da prestane pričati - nevoljno se aktivno uključuje u odjeljenjske ili grupne aktivnosti - ismijava druge učenike/ce kada govore - nedostatak brige za školski i domaći rad

Mjere intervencije

Kako bi se u školi svi osjećali sigurno i bezbjedno, potrebno je uvijek blagovremeno reagovati na sve oblike nasilja. U školi se interveniše na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje kada se ono dešava ili se dogodilo između: djece, odnosno učenika/ca (vršnjačko nasilje); zaposlenog/e i djeteta, odnosno učenika/ce; roditelja i djeteta, odnosno učenika/ce; kao i kada nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje čini treće lice u odnosu na dijete, zaposlenog/ne ili roditelja.

Škola je dužna da reaguje uvijek kada postoji sumnja ili saznanje da učenik/ca trpi nasilje, bez obzira na to gdje se ono dogodilo, događa ili priprema.

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju („Službeni list RCG“, br. 64/02 i 31/05 i „Službeni list CG“, br. 49/07, 39/13, 44/13 i 47/17), članom 9a propisuje da u ustanovi nije dozvoljeno: fizičko, psihičko i socijalno nasilje; zlostavljanje i zanemarivanje djece i učenika/ca; fizičko kažnjavanje i vrijeđanje ličnosti, odnosno seksualna zloupotreba djece i učenika/ca ili zaposlenih i svaki drugi oblik diskriminacije u smislu Zakona. Član 97 u stavu 1 definiše prava učenika/ca u kojem je jasno određeno da učenici imaju pravo na zaštitu od svih vrsta nasilja u školi, diskriminacije, zlostavljanja i zanemarivanja. Članom 98 istog Zakona propisane su dužnosti učenika/ca gdje se navodi da treba da poštuje ličnost drugih učenika/ca i njeguje drugarske i humane odnose. **Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju** („Sl. list RCG“, br. 64/2002, 49/2007 i „Sl. list CG“, br. 45/2010, 40/2011 - dr. zakon, 39/2013 i 47/2017) propisuje vaspitne mjere koje se mogu izreći učeniku/ci osnovne škole (član 66): pismena opomena odjeljenjskog starješine/ke, ukor direktora/ke, ukor nastavničkog vijeća i premještaj u drugo odjeljenje ili drugu školu, po pravilu, u istom mjestu. Postupak utvrđivanja odgovornosti učenika/ca u školi bliže se uređuje **Pravilnikom o načinu i postupku dodjeljivanja pohvala i nagrada i vaspitnim mjerama za učenike osnovne škole** (2004).

Ukoliko učenik/ca trpi elektronsko nasilje, svi su dužni da reaguju - škola, roditelji/staratelji, drugovi i drugarice koji/e su svjedoci nasilja, kako bi se nasilje što prije zaustavilo, osigurala bezbjednost uključenih u nasilje (osoba koje trpe nasilje, vrše nasilje ili svjedoče o njemu), smanjio rizik od ponavljanja i štetne posljedice trpljenja nasilja, kao i pratili efekti preduzetih mjera.

Za efikasnu intervenciju unutar škole neophodno je definisati uloge i odgovornosti svih zaposlenih i djece u okviru propisanih smjernica. Mora se znati ko, kada i na koji način interveniše i djeluje u različitim situacijama nasilja, odnosno ko šta radi kada postoji sumnja na nasilje ili se nasilje dogodi.

Nivoi nasilja i mjere intervencije

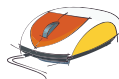
Svi oblici nasilja, kao i interventne mjere i aktivnosti koje je škola u obavezi da preduzme, razvrstane su na tri nivoa (pri čemu su na prvom nivou najlakši oblici nasilja). Isti oblici nasilja mogu se pojaviti na više nivoa. U zavisnosti od nivoa nasilja, mjere intervencije preduzima nastavnik/ca (odjeljenjski starješina/ka) samostalno, ili u saradnji s stručnim saradnicima/ama (pedagog/škinja, psiholog/škinja) i Timom za zaštitu djece od nasilja. Po potrebi, uključuju se nadležne institucije.

Da bi intervencija u zaštiti djece/učenika bila planirana i realizovana na najbolji način, neophodno je uzeti u obzir sljedeće kriterijume prilikom procjene nivoa nasilja:

- da li se nasilje dešava ili postoji sumnja na nasilje,
- gdje se dešava – da li se dešava u ustanovi za vrijeme nastave ili nakon,
- ko su učesnici/akteri nasilja,
- stepen rizika,
- učestalost,
- posljedice,
- oblik i intenzitet nasilja,
- karakteristike ličnosti.

Na osnovu ovih kriterijuma vrši se procjena nivoa rizika za bezbjednost djeteta i određuju postupci i procedure. U skladu sa procjenom nivoa rizika i zakonskom regulativom, donosi se odluka o načinu reagovanja:

- slučaj se rješava u školi;
- slučaj rješava škola u saradnji sa drugim relevantnim ustanovama;
- slučaj se proslijeđuje nadležnim službama.

Nivoi elektronskog vršnjačkog nasilja i različitih oblika seksualne zloupotrebe na internetu i mjere intervencije (prema: D. Kuzmanović, B. Lajović, S. Grujić i G. Medenica, Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje, 2016):

Prvi nivo nasilja Mjere intervencije na prvom nivou preduzima samostalno odjeljenjski starješina/ka u saradnji sa roditeljima kako bi se pojačao vaspitni rad sa grupom učenika/ca i individualno, odnosno osmislile i realizovale mjere zaštite i mjere podrške za dijete s iskustvom nasilja i dijete koje je počinilo nasilje. Možete koristiti i podršku vršnjačkih edukatora, a ukoliko se nasilje ponavlja, uključuje se Tim.	uznemiravajući pozivi ili poruke (SMS, MMS, viber, whatsapp, messenger...)
	poruke sa seksualnom konotacijom, lascivni komentari
	širenje priča, etiketiranje
Drugi nivo nasilja Mjere intervencije preduzima odjeljenjski starješina/ka u saradnji sa pedagogom/škinjom, psihologom/škinjom, Timom za zaštitu učenika od nasilja i direktorom/kom, uz obavezno učešće roditelja kako bi se pojačao vaspitni rad, odnosno osmislile i realizovale mjere zaštite i mjere podrške za dijete s iskustvom nasilja i dijete koje je počinilo nasilje. Ukoliko pojačani vaspitni rad nije djelotvoran, pokreće se postupak za izricanje vaspitne mjere u skladu sa zakonskim rješenjima.	objavljivanje, snimanje, slanje i distribucija video snimaka i fotografija nasilnih scena
	snimanje djeteta protiv njegove/njene volje
	pokazivanje pornografskog materijala
Treći nivo nasilja Mjere intervencije preduzima direktor/ka s Timom za zaštitu učenika od nasilja, uz obavezno angažovanje roditelja i nadležnih organa, organizacija i službi (centar za socijalni rad, zdravstvena služba, policija i druge organizacije/službe). Na ovom nivou obavezan je intezivan vaspitni rad (mjere zaštite i mjere podrške za dijete s iskustvom nasilja i dijete koje počinilo nasilje) primjeren potrebama učenika/ce, kao i pokretanje postupka za izricanje vaspitne mjere. Ako je za rad sa učenicom/com angažovana i druga organizacija/ služba, ustanova ostvaruje saradnju sa njom i oni međusobno usklađuju aktivnosti.	snimanje nasilnih scena
	distribuiranje snimaka i fotografija
	navođenje, iznuđivanje i prinuda na seksualni čin

Smjernice¹ o postupanju u slučajevima elektronskog vršnjačkog nasilja za zaposlene u vaspitno-obrazovnom sistemu

Odgovornost	Koraci u intervenciji – postupci i procedure u slučajevima zaštite djeteta od elektronskog vršnjačkog nasilja		Vremenski okvir
Svi zaposleni u ustanovi	Saznanje o nasilju	Otkrivanje: - opažanjem ili dobijanjem informacije da je nasilje u toku - sumnjom da se nasilje dešava na osnovu - o prepoznavanja spoljašnjih znakova ili specifičnog ponašanja učenika/ce i porodice, ili putem povjeravanja, - o neposredno – od strane samog učenika/ce i/ili - o posredno – od strane treće osobe (vršnjaka, roditelja)	Odmah po saznanju
Svi zaposleni u ustanovi	Zaustavljanje nasilja i sprečavanja daljeg širenja sadržaja na internetu	Reagovanje tako što će se prekinuti nasilje ukoliko se upravo dešava u školi, pozvati pomoć ukoliko se procijeni da se samostalno ne može prekinuti nasilje i spriječiti dalje širenje sadržaja na internetu	Odmah po saznanju
Nastavnik/ca, odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnik/ca	Razgovor s uključenim učenicima	Razgovor sa akterima: zasebni razgovori s djetetom s iskustvom nasilja, s djetetom koje je počinilo nasilje (ukoliko se zna identitet), s djecom koja su svjedoci ili posmatrači	Odmah po saznanju

1 Smjernice su urađene u saradnji sa članovima Radne grupe: Duška Šljivančanin (Zaštitnik ljudskih prava i sloboda CG), Zorica Minić (Udruženje psihologa Crne Gore), Zorica Vujović (Tim za odgovor na računarske incidente - CIRT), Katarina Vučinić-Marković (Udruženje pedagoga Crne Gore), Marina Matijević (Ministarstvo prosvjete), Maša Franeta (Juventas), Milica Pušonjić (Udruženje Roditelji), Rade Keković (Zavod za školstvo Crne Gore).

Nastavnik/ca, odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnik/ca, Tim	Konsultacije i prikupljanje podataka	U okviru ustanove prikupiti podatke i konsultovati se s kolegama, stručnim saradnicima, Timom za zaštitu učenika/ca od nasilja, Upravom škole, u vezi rješenja i daljeg postupanja u odnosu na procjenu rizika i nivoa nasilja. Po potrebi, u zavisnosti od složenosti situacije, konsultovati službe van ustanove.	U najkraćem mogućem roku
Nastavnik/ca, odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnik/ca	Razgovor s roditeljima i djecom	Individualni i grupni razgovor s roditeljima u cilju obavještanja o situaciji (roditelji i dijete s iskustvom nasilja, roditelji i dijete koje je počinilo nasilje)	U najkraćem mogućem roku
Nastavnik/ca, odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnik/ca, Tim	Preduzimanje zaštitnih i zakonskih mjera	Dogovor, na nivou odjeljenjskog/nastavničkog vijeća, o zaštitnim i zakonskim mjerama prema učenicima – djetetom s iskustvom nasilja i počinioce nasilja	U najkraćem mogućem roku
Uprava škole	Uključivanje nadležnih službi i međuresorna saradnja	Po potrebi, uključivanje nadležnih službi: zdravstvene službe, centra za socijalni rad, internet provajdera, CIRT-a i Centra bezbjednosti	Odmah po saznanju
Nastavnik/ca, odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnik/ca, Tim	Praćenje efekata preduzetih mjera	Tim za zaštitu djece u obavezi je da, u saradnji sa zaposlenima u ustanovi i relevantnim ustanovama, prati efekte preduzetih zaštitnih mjera i plana reintegracije svih učesnika nasilja	Kontinuirano
Stručni saradnik/ca, Tim	Podrška roditeljima	Podrška roditeljima u razvoju roditeljskih kompetencija - unutar škole ili pružanjem informacija o dostupnim organizacijama i institucijama koje navedeno pružaju	U najkraćem mogućem roku
Odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnik/ca, Tim	Dokumentovanje	Voditi odgovarajuće evidencije zaštićenih podataka, evidentirati i bilježiti svako postupanje	Kontinuirano

Kako bi smjernice o postupanju bile što efikasnije, važno je da budemo svjesni šta nameravamo da postignemo svakim preduzetim korakom. Na nasilje se reaguje odmah i u cilju najbolje zaštite djeteta. I u najtežim situacijama nasilja i u situacijama kada postoji samo sumnja da se dešava nasilje, ne treba odlagati reagovanje. Potrebno je zaustaviti nasilje, obezbijediti sigurnost za svu djecu, a konsultacijama na nivou ustanove i s drugim nadležnim službama rješavati problem.

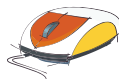
Otkrivanje i saznanje o nasilju

Nekada je do saznanja da se elektronsko vršnjačko nasilje dešava lako doći jer će ga prijaviti vršnjaci, roditelji i/ili samo dijete s iskustvom nasilja. Upravo zato je važno da svi oni vjeruju školi i u njoj imaju osobu od povjerenja kojoj će prijaviti nasilje. To mogu biti nastavnici, odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnici ili uprava škole.

S druge strane, vrlo često nasilje neće niko prijaviti te je važno da u školi rade profesionalci koji su obučeni da mogu da prepoznaju problem i reaguju na vrijeme. Ponekad samo ponašanje djeteta ukazuje na postojanje problema, a pri tome treba imati u vidu da djeca različito reaguju: povlače se, razdražljiva su, agresivna, preosjetljiva i sl. Neke od ovih reakcija mogu biti i prirodne ili razvojne reakcije. Zato je važno obratiti pažnju na ekstreme, učestalost javljanja, kao i na kombinaciju pojedinih simptoma. Radi efikasne reakcije i preduzimanja ovog prvog koraka u rješavanju problema vršnjačkog elektronskog nasilja, važno je da postoji međusobno povjerenje i razumijevanje između učenika i roditelja, s jedne strane, i nastavnika, s druge, ali i da zaposleni u školi poznaju procedure.

Zaustavljanje nasilja i sprečavanja daljeg širenja sadržaja na internetu

Svi zaposleni u školi u obavezi su da reaguju kako bi se zaustavilo nasilje i/ili obavijeste nadležne u ustanovi (stručni saradnici/e, uprava škole, Tim). Reaguju podjednako na sumnju ili saznanje o postojanju nasilja. Važno je da u školi postoje unaprijed dogovoreni mogući načini reagovanja u različitim situacijama što pomaže da se izbjegne stihijsko ili neodgovarajuće reagovanje, kao i spriječe negativne posljedice. Način na koji će se nasilje prekinuti i zaustaviti zavisi od konkretne situacije koje diktiraju oblik vršnjačkog elektronskog nasilja, identitet počinitelja nasilja (da li je poznat ili ne), broj uključenih aktera, da li se upravo dešava i dok je dijete u školi... U ovom trenutku je takođe bitno i da se, po mogućnosti, spriječi

dalje širenje sadržaja na internetu (npr. u situaciji kada se na času dešavalo nedozvoljeno snimanje djeteta).

Razgovor s uključenim učenicima

Obezbijediti prikladan prostor i vrijeme za zasebne razgovore s uključenim učenicima: s djetetom s iskustvom nasilja, s djetetom/djecom koje je počinilo nasilje (ukoliko se zna identitet), s djecom koja su svjedoci ili posmatrači. Pored nastavnika/ce koji je došao do saznanja o nasilju, u razgovor je poželjno uključiti i odjeljenjskog starješinu/ku, člana/icu stručne službe ili čak i člana/icu Tima ako je potrebno. Važno je djelovati sinhronizovano kako se razgovor s djecom/učenicima o istoj situaciji ne ponavlja više puta od strane različitih zaposlenih, već obezbijediti protok informacija važnih za efikasno reagovanje.

Neke od osnovnih sugestija za vođenje razgovora su: saslušati svu uključenu djecu mirno, pažljivo, strpljivo; bez osuđivanja, minimiziranja ili preuveličavanja; ne podrazumijevati, već postaviti pitanja, provjerite da li ste dobro shvatili dijete. Upoznajte sve aktere sa narednim koracima, šta planirate i šta ćete preduzeti, ko će i kada biti informisan i uključen u procjenu i praćenje situacije. Nakon razgovora, poželjno je analizirati situaciju i razmisliti da li se dijete s iskustvom nasilja osjeća bezbjedno, da li je dijete/djeca koje je počinilo nasilje svjesno svojih postupaka i posljedica tog ponašanja, a iznad svega, važno je zapitati se da li je urađeno sve da se nasilje ne nastavi i ne ponovi i da li se u ovom trenutku može još nešto uraditi.

Konsultacije i prikupljanje podataka

Sljedeći korak je da nastavnik/ca koji je došao do saznanja o nasilju, u odnosu na kriterijume prilikom procjene nivoa nasilja, inicira konsultacije u školi i sada već obavezno, uključi odjeljenjskog starješinu/ku, stručnu službu i Tim, radi prikupljanja dodatnih informacija, procjene rizika i izrade plana zaštite i podrške za dijete s iskustvom nasilja i dijete koje je počinilo nasilje, kao i ostale učesnike. U procesu vođenja konsultacija i predlaganja mjera zaštite potrebno je brinuti o svim učesnicima situacije nasilja: djetetu s iskustvom nasilja, djetetu/djeci koje je počinilo nasilje, ali i djeci koja su svjedočila.

U ovoj fazi Tim procjenjuje stepen rizika i odlučuje na koji način će rješavati situaciju:

- iznosi se detaljan, objektivan opis nasilja, bez procjena i tumačenja, vodeći računa o privatnosti učenika i drugih učesnika u nasilju;
- određuju se uloge, zadaci i odgovornosti u ustanovi;
- identifikuju se uloge, zadaci i profesionalna odgovornost drugih učesnika/stručnjaka i da li će se uključiti druge relevantne institucije;
- donosi se odluka o predlogu mjera zaštite i podrške za svu uključenu djecu, odnosno način reagovanja i praćenja.

Važno je biti posebno obazriv kada Tim procjenjuje i odlučuje samo na osnovu sumnje. U tom slučaju se reakcija ne odlaže, već se svaka sumnja provjerava iz više izvora i pokušava da se spriječi dodatno ili pojačano nasilje. U svakom trenutku mora se voditi računa o povjerljivosti podataka, zaštiti privatnosti i stavljanju interesa djeteta iznad svih ostalih interesa – interesa roditelja, škole, struke i dr.

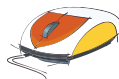
Razgovor s roditeljima i djecom

Osim razgovora s djecom, svim akterima nasilja, neophodno je uključiti roditelje i obavijestiti ih o dešavanjima, ali i koracima koje se preduzimaju u školi povodom situacije. Na individualne razgovore, obično stručni saradnici/e i odjeljenjski starješina/ka, poziva roditelje djeteta s iskustvom nasilja i djeteta/djece koje je počinilo nasilje. Na osnovu procjene stručnih saradnika i Tima, ovi razgovori se mogu nastaviti spajanjem roditelja uključene djece.

Preduzimanje zaštitnih i zakonskih mjera

Nakon konsultacija, na nivou odjeljenjskog/nastavničkog vijeća, a na predlog Tima, definišu se zaštitne i zakonske mjere i dogovorene aktivnosti prema svim akterima:

- dijete s iskustvom nasilja – zaposleni preduzimaju aktivnosti kako bi djecu zaštitili od daljeg nasilja, ublažili posljedice koje se mogu javiti na emocionalnom i socijalnom planu, ali i jačali njihove kapacitete da se zaštite u eventualnim nasilnim situacijama,
- dijete koje je počinilo nasilje (ili grupe djece) – u školi se, u isto vrijeme, mora kontinuirano raditi i sa djetetom/grupom djece koji su počinili nasilje tako da, nakon što se ispituju uzroci agresivnosti, ovom djetetu/djeci pruži adekvatna psihosocijalna pomoć u školi, i po potrebi, uključuje i druge relevantne službe,
- djeca koja su svjedoci ili posmatrači nasilja - aktivnosti u školi uvijek

moraju biti usmjerene i prema djeci koja su indirektno uključena u nasilje. Ovu djecu treba kontinuirano osnaživati da konstruktivno reaguju i traže pomoć, posebno jer su vrlo često u situaciji da svojim ponašanjem podržavaju nasilje (neprijavlivanjem, dijeljenjem, odnosno tzv. „šerovanjem“ ili jednostavnim „lajkovanjem“).

U ovom kontekstu važno je da se individualne obaveze i odgovornosti preciziraju i dosljedno sprovode, bez obzira da li će se ići na pojačani vaspitni rad i restituciju ponašanja (metoda orijentisana ka mogućnostima ispravljanja, a ne kažnjavanju za počinjenu grešku) i/ili pojačani vaspitni rad i izricanje vaspitnih mjera djetetu/djeci koja su počinila nasilje (objašnjene su na početku ovog poglavlja).

Uključivanje nadležnih službi i međuresorna saradnja

Po potrebi, sljedeći korak je uključivanje nadležnih službi u zavisnosti od oblika nasilja i potrebe djeteta s iskustvom nasilja (zdravstvene službe, centra za socijalni rad). Ukoliko je potrebno raditi na rješavanju problema kao što je doći do identiteta onih koji su počinili nasilje ili sprečavanje daljeg širenja sadržaja na internetu, potrebno je kontaktirati internet provajere ili mobilne operatere, kao i CIRT koji može pomoći da se situacija brže riješi. U slučaju da je djetetu potrebna fizička zaštita ili kada postoji sumnja da je učinjeno krivično djelo ili prekršaj, potrebno je obavijestiti Centar bezbjednosti. Uprava škole, po preporuci Tima i u saradnji s roditeljima, uključuje nadležnu službu.

Praćenje efekata preduzetih mjera

Nastavnik/ca, odjeljenjski starješina/ka, stručni saradnici, Tim, planiraju praćenje preduzetih zaštitnih mjera i plana reintegracije svih učesnika nasilja:

- ponašanje djeteta s iskustvom nasilja (da li se povlači, da li postaje agresivno, da li traži podršku i na koji način...),
- ponašanje djeteta koje je počinilo nasilje (da li nastavlja sa napadima, da li traži druge žrtve, da li ga grupa odbacuje ili podržava...),
- kako reaguju svjedoci i/ili posmatrači (da li se obraćaju starijima za pomoć, da li svi znaju kako da potraže pomoć, da li sami preduzimaju neke akcije i sl.),
- kakva je atmosfera u odjeljenju (da li se izdvajaju nove grupe...).

Istovremeno, procjenjuje se da li roditelji sarađuju i u kojoj mjeri u aktivnostima na smanjivanju nasilja. Rezultat praćenja treba da bude stalno razvijanje i unapređivanje preventivnih aktivnosti i raznovrsnih modela intervencije. Na osnovu analize definišu se mjere i aktivnosti za unapređivanje rada svih učesnika u ovoj oblasti.

Podrška roditeljima

Pored pružanja podrške prvenstveno djetetu s iskustvom nasilja, ali ništa manje i djeci koja su svjedočila nasilju i djetetu koje je počinilo nasilje, neophodno je da i roditelji uključene djece dobiju odgovarajuću podršku od stručnih saradnika/ca i po potrebi, od Tima. Pedagozi/škinje i psiholozi/škinje su tu da pruže podršku roditeljima u vidu savjetovanja radi podizanja njihovih roditeljskih kompetencija o načinima na koji će najbolje pružiti pomoć svom djetetu kao osobe s iskustvom nasilja, svjedoka ili počinioca elektronskog vršnjačkog nasilja, ali i upućivanjem na postojeće službe i servise koje se bave vršnjačkim nasiljem.

Dokumentovanje

Evidenciju o slučajevima elektronskog vršnjačkog nasilja vode, svako u svom domenu, odjeljenjski starešina i stručni saradnici (uključujući i u elektronskom dnevniku), kao i Tim ukoliko se uključuje u intervenisanje. Pedagoško-psihološka služba ima posebno razvijene protokole za evidentiranje razgovora i reagovanja u situacijama vršnjačkog nasilja, a podaci se unose i u MEIS aplikaciji (PP služba) kako bi se evidentirao svaki razgovor, kao i korak u postupanju. Ovu dokumentaciju stručni saradnici čuvaju poštujući princip povjerljivosti podataka.

Plan Ministarstva prosvjete je da, na osnovu evidencije koja se radi u MEIS aplikaciji, sprovodi analizu svih oblika vršnjačkog nasilja, pa i elektronskog. Podatke će koristiti Radna grupa za prevenciju vršnjačkog nasilja u Ministarstvu prosvjete. Pored toga, planira se unapređenje sistema gdje bi se na nacionalnom nivou razmjenjivali podaci između svih relevantnih ustanova koje se bave svim oblicima nasilja, zbog čega je evidencija podataka u MEIS aplikaciji od velikog značaja.

Na kraju, zbog specifičnosti elektronskog nasilja (okolnosti i konteksta u kom se dešava, raznovrsnosti i kombinaciji oblika...) koje čini da svaka situacija vršnjačkog nasilja može biti posebna, s teškim posljedicama, bilo psihičkim ili pravnim, važno je istaći da smjernice nekada neće biti primjenjive. Ukoliko se to desi, neophodno je konsultovati se unutar Tima i s nadležnim službama, dobro razmisliti o svakom koraku i osloniti se na iskustvo članova Tima, te odluku timski donijeti kako bi se situacija nasilja riješila u najboljem interesu djece.

SAVJETI O ELEKTRONSKOM VRŠNJAČKOM NASILJU ZA RODITELJE

Vaša djeca mogu znati više od vas o tehnologiji, ali vi znate više o životu. Vi postavljate pravila i tražite njihovo poštovanje.

Za razliku od toga, svaki roditelj zna kako da nauči dijete da pređe ulicu. Kada su djeca mala, kao odrasle osobe, držimo ih za ruku dok prelazimo ulicu. I ne samo to, učimo ih vještinama koje su nužne da bi izbjegli opasnost i ističemo važnost donošenja sigurnih odluka. Postupno im dajemo sve više slobode, ali istovremeno pazimo na bilo kakvo ponašanje koje ih može dovesti u opasnost. Ako se tako nešto i dogodi, koristimo to kao primjer u učenju da bismo djecu naučili vještinama koje su im potrebne da izbjegnu takve situacije (npr. dijete je potrčalo za loptom ne gledajući ima li automobila). Kad su djeca dovoljno zrela i kad pokažu razumijevanje u donošenju ispravnih odluka, dozvoljavamo im da sama pređu ulicu.

Koliko god čudno zvučalo, upravo ovu strategiju možemo upotrijebiti da pomognemo djeci da steknu znanja, vještine i motivaciju za korišćenje interneta na siguran i odgovoran način. Kako bi mladi ljudi stekli nezavisnost u upotrebi interneta, potrebno je da razviju strategije koje im omogućavaju da prepoznaju moguće opasnosti, ali i da steknu praktične vještine kako bi se mogli nositi s opasnim ili zavodljivim situacijama koje donosi internet. **Edukacija, razgovor i nadgledanje djece, od neprocjenjive su važnosti za razvijanje prikladnog ponašanja koje vodi u sigurno i odgovorno ponašanje na internetu.**

Kako pripremiti djecu da budu sigurni u virtuelnom okruženju

Činjenica je da su djeca u 21. vijeku međusobno povezana 24/7. Prije samo jedne generacije, djeca koja su preživljavala nasilje u školi, mogla su makar da računaju na vrijeme bez nasilja provedeno kod kuće. Danas, djeca su konstantno povezana instant i SMS porukama, društvenim mrežama, te nema odmora za one koji čine elektronsko nasilje. Uz to, mnogi roditelji sebe smatraju „digitalnim imigrantima“ u životu njihovog djeteta koje je „digitalni urođenik“, ali čak i odrasla osoba koja je tek ušla u svijet interneta, može mu/joj pomoći da usvoji vještine kako bi internet koristilo sigurno i odgovorno.

Roditelji djecu mogu naučiti ključnim vještinama kako bi znali da se nose s elektronskim nasiljem.

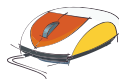
Djeca moraju znati da mogu računati na roditelje: suviše često dobijaju poruke da bi trebalo da budu dovoljno jaki da sami podnesu vršnjačko nasilje, ne priznavajući vršnjačko nasilje kao takvo, minimizirajući posljedice i uopšte njegovu pojavu. Jasno im stavite do znanja da ste uvijek tu za njih i da u svakom trenutku mogu da vam se obrate za pomoć, čak i ako misle da su oni nešto loše uradili.

Na internetu važe ista pravila ponašanja kao i van njega: roditelji kod djece moraju razvijati ličnu odgovornost za ispravno i pogrešno (dobro i loše) i promijeniti uvjerenje kako je na internetu sve dozvoljeno, čak i poželjno, jer se „to tamo i inače radi“. Istovremeno, treba mijenjati njihovu svijest o tome da je neko ponašanje „pogrešno“ samo kad se može otkriti ili kazniti. Djeca i mladi se upravo najčešće kriju iza ovih uvjerenja: nasilje na internetu nije moguće dokazati i samim tim, ne može se kazniti. Ipak, predrasude o anonimnosti i nekažnjivosti nasilja na internetu treba polako razbijati kako bi postali svjesni da i neodgovorno ponašanje na internetu nosi posljedice sa sobom. Istovremeno, treba poslati jasnu poruku da anonimnost virtualnog prostora ne znači da je taj prostor bezopasan (ne podrazumijeva da ne može imati žrtve).

Odjavi se i blokiraj nasilnika/cu: djecu treba učiti o efikasnim strategijama pretraživanja na internetu i naučiti ih kako da brzo napuste neprikladne internet stranice, grupe za chat (viber ili slično), prekinu razgovor one sekunde kada postane neprikladan i blokiraju nasilnika/cu.

Nasilje nije odgovor na nasilje: veliki broj djece će na „internet uvredu“ objaviti jednako loše i kompromitujuće fotografije, širiti zlobne glasine i tračeve, na nasilne poruke ili komentare odgovoriti istom mjerom. Naučite dijete da ne odgovara na ovakav način, posebno da ne odgovara istom mjerom – koliko god da to žele, ne trebaju se svetiti ili odgovarati na neprimjerene poruke, čak i kada su one posebno bolne ili ga/je izvirgavaju ruglu. Odgovaranjem i uključivanjem, nasilje može poprimiti veće razmjere, a i uvijek će biti stvar odgovornosti obje uključene strane (nije važno samo ko je prvi počeo).

Naučite ih da dokumentuju nasilje: djeca znaju da naprave snimke ekrana (engl. *screenshot*) i ohrabrite ih da to urade. Neka sačuvaju dokaze o svim incidentima na internetu, odnosno uvredljive emailove, poruke, Facebook objave, tvitove, fotografije, video snimke... Ovo su čvrsti dokazi i kada ih podijele s odraslima, pomoći će u zaustavljanju nasilja.

Djeca mogu prekinuti lanac nasilja: čak i ako vaše dijete nije objavilo neprilakadnu fotografiju, kada je podijeli ili lajkuje, postaje dio problema. Još jedna važna poruka koju je potrebno prenijeti djeci odnosi se na to da su i distribucija i prosljeđivanje nasilne, uvredljive, ponižavajuće poruke jednako loši i mogu imati jednako teške posljedice, kao i ponašanje osobe koja je prva kreirala tu poruku.

Djeca trebaju znati da se elektronsko nasilje lako prijavljuje: većina društvenih mreža imaju jednostavne, anonimne načine prijavljivanja nasilja. Naučite ih da, bilo da su svjedoci ili oni koji trpe elektronsko vršnjačko nasilje, odmah mogu prijaviti internet provajderu i mobilnom operateru. U tom slučaju reakcija provajdera koji će, recimo ukloniti neželjenu fotografiju, uticaće dobro na dijete jer će biti svjesno da je ili pomoglo nekom drugom ili je i samo uzelo aktivnu ulogu u rješavanju problema.

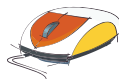
Naučite ih empatiji: naučite djecu da kada god postavite neku objavu, pošaljete poruku, uvijek trebaju imati na umu jednu stvar – **s druge strane ekrana je ljudsko biće koje prima taj udarac.** Previše često ih tehnologija „otupljuje“ na činjenicu da ono što su napisali ili objavili na internetu izaziva stvaran bol i šteti drugima.

Ohrabrite dijete da bude prijatelj: ohrabrite dijete da bude tu za one koji trpe elektronsko vršnjačko nasilje. Kada su djeca tu jedni za druge, njihovu snagu čini i brojnot, a to čini veliku razliku i može pomoći u rješavanju problema.

Nekoliko važnih savjeta roditelje

- Pronađite vremena za djecu. Ne koristite telefon/kompjuter i internet kao dadilju.
- Naučite više o različitim mogućnostima na internetu (korisne aplikacije, zanimljivi websajtovi...) tako da možete razgovarati s djecom o njima zanimljivim temama.
- Pazite da vaše dijete ne provodi previše vremena ispred ekrana i ograničite korišćenje interneta u odnosu na uzrast djeteta (dobro je uvesti jasna pravila, na primjer nema telefona/kompjutera prije škole, prije spavanja, za vrijeme obroka ili prije nego što završe porodične i/ili školske obaveze). Istraživanja pokazuju da većina roditelja ima pogrešnu percepciju o tome koliko zapravo djeca i mladi koriste internet i koliko vremena uopšte provode ispred ekrana.
- Zajedno definišite pravila kada mogu otvoriti naloge na društvenim mrežama, a kada mu/joj to dozvolite, otvorite nalog/e zajedno. Dogovorite pravila korišćenja društvenih mreža (sadržaji, vrijeme provedeno na internetu), kao i posljedice kršenja tog pravila. Budite dosljedni.
- Zabrana korišćenja interneta i/ili društvenih mreža kao mjera za kontrolu ponašanja nije preporučljiva. Kada je dijete van vašeg nadzora, uvijek može pristupiti internetu i društvenim mrežama.
- Podstičite korištenje interneta kao oruđa za učenje i druženje, a ne isključivo za zabavu (npr. igrice).
- Razgovarajte s djetetom o opasnostima na internetu i naučite ga/je da ne daje lične podatke i fotografije na internetu, da ne dogovara susrete s nepoznatim ljudima. Ako se dijete jako želi sresti s vršnjakom kojeg je upoznalo preko interneta, onda to mora biti na javnom mjestu i u prisutvu roditelja.
- Razgovarajte s djecom o iskustvima koje su imali njihovi vršnjaci. Djeca jako dobro uče na realnim životnim primjerima.
- Ne prijetite im da ćete im zbog loših iskustava oduzeti pravo na korišćenje telefona/kompjutera – to je glavni razlog što djeca ne govore odraslima kad su žrtve elektronskog nasilja.
- Stavite kompjuter na otvorenim, lako vidljivim mjestima (npr. u dnevni boravak, ne u dječju sobu). Tako možete nadgledati djecu dok su na internetu i vidjeti koje stranice posjećuju.
- Upoznajte njihove internet prijatelje onoliko koliko poznajete i ostale prijatelje.

Kako roditelji mogu prepoznati vršnjačko nasilje na internetu?

Znakovi koji ukazuju da je dijete možda doživjelo vršnjačko nasilje, uključujući i elektronsko vršnjačko nasilje:	Znakovi koji ukazuju da se dijete možda nasilno ponaša:
- nerado korišćenje interneta i emocionalna uznemirenost za vrijeme ili poslije korištenja interneta - nagle promjene raspoloženja i ponašanja (potištenost, razdražljivost, plačljivost, tuga...) - nervoza nakon primljene sms ili email poruke - izbjegavanje razgovora o upotrebi računara i interneta - brisanje postojećih naloga ili otvaranje puno novih - mnoštvo novih konatakata/ brojeva u imeniku ili prijatelja na društvenim mrežama - skrivanje ekrana ili naglo spuštanje slušalice - izbjegavanje prijatelja i uobičajenih aktivnosti - izbjegavanje odlazaka u školu - lošije ocjene i napadi bijesa kod kuće - pad samopouzdanja - narušeno zdravlje (gubitak sna i apetita)	- promjena grupe prijatelja (posebno gubitak grupe prijatelja) - izražavanje nenaklonosti prema školi i učiteljima - ima želju da se „pravi važan/na“ - nabavka predmeta ili dobara koje nije mogao kupiti bez roditeljskog znanja - neobjašnjeni izlivi bijesa - lako postaje frustriran - nerado radi domaći zadatak - udara ili pokušava dominirati nad mlađom braćom i sestrama - prestaje koristiti računar ili mobilni telefon (gasi ekran) kad se neko približi - čini se nervoznim ili razdražljivim kada koristi računar ili mobilni telefon - sakriva šta radi na računaru ili mobilnom telefonu - provodi previše vremena uz računar ili mobilni telefon - postaje nervozan ili ljut kada mu se ograniči ili ukine vrijeme na računaru ili mobilnom telefonu

Šta preduzeti ako je dijete doživjelo elektronsko vršnjačko nasilje?

Ako roditelji posumnjaju ili im se dijete povjeri da ga nešto uznemirava na internetu, prvi korak u pružanju podrške djetetu jeste da reaguju tako što će ga/je pažljivo saslušati i razgovarati o problemu bez osuđivanja i kritikovanja.

Saslušajte dijete pažljivo i ako želi da razgovara s vama o nečemu što se desilo na internetu, shvatite to ozbiljno, čak i onda ako to iz vaše perspektive ne izgleda kao ozbiljan problem. Pohvalite dijete što je pokazalo spremnost da s vama razgovara o tome i **znajte da ste srećni ako vaše dijete traži pomoć od vas**. Većina djece i mladih ljudi neće reći roditeljima o tome da trpe nasilje, bilo na internetu ili van njega.

Ne žurite odmah s pretpostavkom da je u pitanju elektronsko nasilje. Nećete znati o čemu se radi dok ne čujete cijelu priču, počevši od perspektive vašeg djeteta.

Razgovarajte sa svojim djetetom. Postoje dva razloga zašto želite da vaše dijete bude uključeno. Vršnjačko, pa i elektronsko vršnjačko nasilje, obično uključuje gubitak dostojanstva ili kontrole u društvu, i uključivanjem djeteta u pronalaženje rješenja mu/joj pomaže da ga povрати. Drugi razlog leži u kontekstu. Budući da je vršnjačko nasilje skoro uvijek u vezi sa životom u školi, a naša djeca shvataju tu situaciju i kontekst bolje nego roditelji, njihova perspektiva je ključ za pronalaženje srži ovog problema i njegovog rješenja. Možda ćete morati nasamo da razgovarate sa ostalima kojima se obraćate za podršku, npr. s nastavnikom/com ili stručnim saradnikom/com u školi, ali neka vaše dijete zna da to radite, i obavijestite ga o tome. Radi se o životu vašeg djeteta, tako da ono treba da bude dio rješenja.

Dijete nije krivo za nasilje koje mu/joj se događa: jasno kažite djetetu i ponavljajte koliko god puta da je potrebno da ono nije krivo za nasilje koje mu/joj se događa. Nasilje nije krivica djeteta i niko ne zaslužuje da se prema njemu tako ponaša. Vršnjačko nasilje, pa i elektronsko, ima veze s karakterom nasilnika, nikako s bilo čim u vezi djeteta s iskustvom nasilja. Ključno je da ovo dijete zna!

Odreagujte promišljeno, ne brzo. Ono što roditelji obično ne znaju jeste da mogu da pogoršaju situaciju svojoj djeci ako su brzopletu reagovali. Većina slučajeva elektronskog vršnjačkog nasilja podrazumijeva da je neko marginalizovan (isključen) što nasilniku daje priliku da misli da mu

je moć veća. Ako ste preduzeli neki korak nepromišljeno, npr. odgovorili na nasilje upućeno djetetu javno, na internetu, marginalizacija od strane vršnjaka može biti još gora.

Možda ćete morati da čujete i priče ostalih uključenih što će vam dati priliku da se upoznate i s njihovim perspektivama. Nekada se djeca upletu u lančane reakcije odgovarajući na nasilje nasiljem, tako da je ono što vidimo na internetu često samo jedna strana priče.

Ono što, po riječima i djece i odraslih koji trpe nasilje **najviše pomaže je da ih neko sasluša, zaista sasluša**. To može biti prijatelj ili odrasla osoba kojoj dijete vjeruje. Upravo zato ako vam se dijete obrati za pomoć, važno je da odgovorite promišljeno i da uključite dijete. Uz činjenicu da ste dijete pažljivo saslušali, poštujući onoga što govori, dijete je već na putu da bude bolje.

Preduzmite konkretne korake:

- **ne brišite poruke ili fotografije, jer mogu poslužiti kao dokaz – sačuvajte poruke na mobilnom telefonu, odšampajte mejlove ili snimke ekrana razgovora na društvenim mrežama. Moguće je da će biti potrebne ukoliko se situacija nastavi ili otme kontroli;**
 - **kontaktirajte provajdere servisa i zatražite podršku - blokirajte sadržaj, stranu na društvenoj mreži, grupu, sajt, broj ili nalog osobe koji uznemirava dijete i pokušajte da ih na taj način spriječite da ponovo stupe u kontakt s djetetom. Ako ne znate kako se to radi, kontaktirajte provajdere servisa (mobilna kompanija ili internet provajder);**
 - **promijenite lozinku i uklonite lične podatke sa sajtova koje dijete koristi, kako bi se zaštitilo od novih napada. Ukoliko je nepoznat, pokušajte da otkrijte identitet djeteta koje čini nasilje kako bi se mogle preduzeti adekvatne mjere za sprečavanje nasilja;**
 - **kontaktirajte i uključite školu, odjeljenjskog starješinu/ku, stručnog saradnika/cu i obavijestite ih o tome što se dogodilo, kao i o eventualnim promjenama ponašanja ili raspoloženja kod djeteta, i sarađujte s njima u postupku rješavanja problema elektronskog vršnjačkog nasilja;**
 - **u saradnji sa školom ili samostalno, kontaktirajte policiju ako poruke preko interneta sadrže prijetnje nasiljem, uhođenje, napastvovanje, dječju pornografiju ili ako prethodni koraci nisu dali rezultate.**
-

SAVJETI O ELEKTRONSKOM VRŠNJAČKOM NASILJU ZA DJECU

Mjere opreza za sigurno i odgovorno korišćenje interneta

- **Budi oprezan/na u vezi sa zaštitom svog profila i email adrese:** provjeravaj redovno i ažuriraj privatna podešavanja na websajtovima društvenih mreža, izloguj se sa javnih kompjutera i mijenjaj šifre redovno.
- **Ne dijeli lične informacije sa ljudima koje ne poznaješ:** ne daj lične informacije o sebi, svojoj porodici ili prijateljima, nepoznatim ljudima s kojima možeš imati kontakte na internetu, npr. u chat sobama ili na društvenim mrežama. Pod ličnim informacijama se misli na ime, adresu, brojeve telefona, naziv škole, adresa stanovanja i sl.
- **Preduzmi neophodne mjere tehničke zaštite kako bi preduprijedio/la mogućnost elektronskog nasilja:** zaštiti svoj računar antivirus programima, prilikom registracije na neku društvenu mrežu, pročitaj uputstva za bezbjedno korišćenje.
- **Digitalni otisci su trajni:** budi svjesan/na tragova koje ostavljaš na internetu i razmisli prije nego što nešto „postuješ“, „šeruješ“, „tvituješ“... Informacija koju jednom postaviš na internet prestaje da bude tvoje vlasništvo i zauvijek gubiš kontrolu nad njom.
- **Ne čini drugima ono što ne želiš da oni/e tebi čine:** ovo je zlatno pravilo svake komunikacije, bez obzira da li se ona dešava na internetu ili van njega. Bilo da pišeš emailove, ostavljaš komentare na društvenim mrežama, učestvuješ u forumima ili radiš nešto drugo na internetu, odnosi se prema drugima s poštovanjem!
- **Obrati pažnju na jezik kojim komuniciraš na internetu:** djeca i mladi često nisu svjesni da svojim ponašanjem povređuju druge. Neprimjerene, grube i vulgarne poruke mogu povrijediti nekoga, iako možda iza njih ne stoji nužno loša namjera.
- **Prijavi elektronsko nasilje koje se dešava drugima ili koje je upućeno tebi:** nažalost, internet nije kreiran s ciljem da bude prijateljsko okruženje za djecu. Elektronsko nasilje treba prijaviti i na njega treba reagovati. Samo zajedničkim snagama možemo učiniti da internet postane bezbjednije i bolje mjesto za djecu i mlade!

Želiš da naučiš nešto više o bezbjednom korišćenju interneta?

Preuzmi aplikaciju za pametne telefone - NET prijatelji - www.netprijatelji.me (besplatna je i može se učitati sa svake Iplay i Google play prodavnice). Na ovom sajtu je možeš i igrati.

Aplikacija je prvenstveno namijenjena djeci uzrasta od 9 do 11 godina, ali je mogu koristiti i stariji učenici osnovne škole. Aplikacija je kreirana u vidu edukativne igrice koja te vodi kroz realne životne scenarije i uči te da prepoznaš, spriječiš, zaustaviš i prijaviš elektronsko nasilje. Posebni dio aplikacije je opcija koja ti omogućava da elektronsko nasilje prijaviš.

Kako se osjećamo kada se nasilje desi?

Kada se nasilje dogodi, pa i elektronsko, bez obzira na uzrast i pol, možemo se osjećati krivim/om za to što se dogodilo, osjećati tugu, strah, uznemirenost, bespomoćnost, ljutnju ili nismo sigurni da je to što se dešava zapravo nasilje. Sve što tada osjećamo je zapravo normalna reakcija na nasilje.

Kada doživljavamo nasilje, često se osjećamo krivim/krivom za to što se desilo. Dešavaju se situacije kada tvoji vršnjaci prihvate za prijatelja nekoga koga ne poznaju ili pošalju fotografiju nekome za koga vjeruju da je neće podijeliti s drugima. Kada se tako nešto neugodno desi, osjećaju se krivima zbog nečega što su uradili ili vjeruju da su svojim ponašanjem zaslužili to što se dogodilo. Upamti, bez obzira na to što si ti ili bilo koji tvoj vršnjak/inja učinio/učinila, niko nema pravo da se ponaša prema nama na način koji nam nije prijatan, plaši nas ili nam na bilo koji način nanosi štetu. **Za nasilje je uvijek kriv onaj ko ga čini.**

Mnogi tvoji vršnjaci koji su imali iskustva s elektronskim vršnjačkim nasiljem osjećaju strah. Ponekad se plaše i reakcije svojih roditelja. Svima je potrebno mnogo hrabrosti da potraže pomoć, ali često je to jedini način da se nasilje zaustavi. Zato je važno da i ti i tvoji vršnjaci znate da niste sami, jer postoje ljudi koji mogu pomoći da se ponovno osjećate bezbjednima!

Može se desiti da se osjećamo zbunjeno jer nismo sigurni da li je li to što se događa nasilje ili nije. Istina je da je elektronsko nasilje mnogo teže prepoznati od nasilja „licem u lice“. Ipak, ne zaboravi da je sve ono što nam neko ne smije raditi u stvarnom svijetu isto tako zabranjeno i na internetu. Ako nisi siguran/na, ili neko od tvojih vršnjaka, uvijek možete potražiti savjet prijatelja ili porazgovarati s roditeljima, nastavnikom/com, pedagogom/škinjom ili psihologom/škinjom u školi.

Tvoji vršnjaci često misle da nema rješenja jer se nasilje dešava upravo na internetu i osjećaju se bespomoćno – nekada ne znaju ko čini nasilje, nekada misle da niko ne može odgovarati za ono što se desilo na internetu... Zato često i ne traže pomoć i ne govore nikome. Međutim, ovo nije istina: postoje ljudi u tvom okruženju koji znaju kako zaustaviti elektronsko vršnjačko nasilje. Važno je potražiti pomoć!

U redu je osjećati ljutnju, ali nije u redu izraziti ono što osjećamo kroz neprimjerena ponašanja. Ako reagujemo u ljutnji, dopuštamo onome koji čini nasilje da nas uvuče u začarani krug nasilja. Zato je važno da budeš jak/jaka i ne odgovaraš istom mjerom ili se svetiš.

Potrebno je mnogo hrabrosti i snage kako bismo se suočili s nasiljem, ali to je jedini način da ga zaustavimo. Bez obzira da li se elektronsko nasilje dešava tebi ili nekome koga poznaješ, ne zaboravi da niko ne zasluhuje da se drugi prema njemu ponašaju na način koji ga/je povređuje i niko nema pravo da se tako ponaša. I zato – reaguj i prijavi nasilje!

Šta možeš uraditi ako se elektronsko vršnjačko nasilje dešava tvom drugu/drukarici?

Neko može svojim ponašanjem da zlostavlja, uznemirava, zastrašuje, zadirkuje, ismijava, ponižava ili sramoti drugog/u vršnjaka/inju. Neko će to uraditi bez mnogo razmišljanja, neko iz zabave, a neko s namjerom da ga/je povrijedi i zloupotrijebi. Koji god da je razlog u pitanju, za nasilje nema opravdanja!

- **Pokušaj da učiniš sve što možeš da zaustaviš nasilje:** ako vidiš da se nasilje dešava tvom drugu/drukarici ili nekom od tvojih vršnjaka, ti možeš pomoći u sprečavanju i zaustavljanju nasilja. Nemoj pasivno posmatrati vulgarnu prepisku na nečiji račun u npr. viber grupi, ili objave različitih fotografija na nečijem profilu. Ako samo posmatraš, šalješ poruku onome ko čini nasilje da nastavi s takvim ponašanjem. Razmisli kako se može osjećati neko kome se to dešava („obuj njegove/njene cipele“) i kako možeš na najbolji način pomoći, a da ni sebe ne ugroziš, i učini sve što možeš. Pokaži solidarnost i odgovornost.
- **Ostani izvan kruga nasilja:** nemoj se uključivati u nasilje na način da ćeš, direktno ili indirektno, odgovoriti istom mjerom ili prosleđivanjem ružnih poruka, smijanjem neumjesnim šalama. Na ovaj način, i ti postaješ saučesnik/ca u nasilju.

- **Podrži svog druga/drugaricu koji/a trpi nasilje:** budi tu za njega/nju, saslušaj ga/je, ponekad je i to dovoljno. Čak i jedna lijepa riječ može pomoći onome ko trpi nasilje. Razmislite zajedno da li treba da prijavite nasilje i podrži ga/je da nasilje prijavi ili se obrati za pomoć odrasloj osobi kojoj vjeruje.
- **Ako o internetu znaš više, pomози drugu/drugarici:** ako imaš bolje digitalne vještine i znaš više od tvog druga/drugarice, pomози mu/joj da preduzme adekvatne tehničke mjere zaštite (npr. da blokira nasilnika/cu, promijeni lozinke, napravi snimke ekrana kako bi prikupili dokaze, prijavi internet provajderu...).
- **Obrati se za pomoć odraslima:** uvijek postoje u vašem okruženju odrasle osobe u koje imate povjerenje i one mogu da vam pomognu da se zaštitite. Nekada su to roditelji, ili neko od rodbine, a nekada nastavnik/ca ili pedagog/škinja u školi. Zajedno s njima prijavite elektronsko nasilje **školi, internet provajderima i ustanovama** koje su za to nadležne.

Šta možeš uraditi ako se elektronsko vršnjačko nasilje dešava tebi?

Iako način na koji možeš da reaguješ prije svega zavisi od toga ko čini nasilje, da li znaš ko je u pitanju, na koji način se ono dešava, postoji nekoliko stvari koje možeš uraditi kako bi se nasilje zaustavilo i ublažili negativni efekti:

- **Razmisli prije nego išta uradiš:** nasilje je neprihvatljivo, niko ne zaslužuje da se prema njemu tako ponašaju. Imaš pravo da tražiš podršku i zaštitu, postoji izlaz iz ove situacije! Međutim, kada nam se nasilje dešava, često smo ljuti, uznemireni, ne razmišljamo razumno. Zato, ne donosi ishitrene odluke već duboko udahni vazduh i razmisli šta možeš uraditi i kome se obratiti!
- **Ne odgovaraj istom mjerom:** koliko god da to želiš, nemoj se svetiti ili odgovarati na neprimjerene poruke. Osveta može da učini situaciju još komplikovanijom, krug nasilja se ne zatvara, već nastavlja, tako da tvojim uključivanjem nasilje može da poprimi veće razmjere, a ti da kažeš/uradiš nešto zbog čega ćeš se kasnije kajati. Pokaži da imaš kontrolu nad situacijom i daj sebi šansu da postaneš još bolja osoba!
- **Ti nisi kriv/a za ono što se događa:** uvijek imaj na umu da za nasilje nikada nije kriva osoba kojoj se ono događa. Nasilje je uvijek odgovornost osobe koja ga čini!

- **Prikupi dokaze:** sačuvaj poruke na mobilnom telefonu, odštampaj mejlove ili razgovore na društvenim mrežama. Možeš napraviti i snimke ekrana (engl. *screenshot*). Moguće je da će ti biti potrebne ukoliko se situacija nastavi ili otme kontroli.
- **Napusti i blokiraj:** napusti neprikladne internet stranice, grupe za chat (viber ili slično), i blokiraj sadržaj, stranu na društvenoj mreži, grupu, sajt, broj ili nalog osobe koji te uznemirava. Pokušaj da na taj način spriječiš nasilnika/cu da ponovo stupi u kontakt s tobom. Ako ne znaš kako se to radi, kontaktiraj provajedere servisa (mobilna kompanija ili internet provajder).
- **Preduzmi mjere zaštite na internetu:** promijeni internet lozinku i ukloni lične podatke sa sajtova koje koristiš, kako bi se zaštitio od novih napada.
- **Razgovaraj s nekim u koga imaš povjerenje:** razgovor će ti pomoći da se bolje nosiš sa situacijom u kojoj se nalaziš. Uvijek postoji neko kome možeš da se obratiš za pomoć: roditelji, odrasla osoba kojoj vjeruješ, nastavnici u školi, pedagog/škinja, psiholog/škinja... Iako ti nekada znači i savjet i podrška druga ili drugarice, znaj da odrasli znaju mnogo više o tome kako izaći iz situacije nasilja, bez obzira što se dešava na internetu!
- **Prijavi nasilje:** nakon razgovora s nekim u koga imaš povjerenje, zajedno najbolje možete donijeti odluku kada i kome prijaviti nasilje. Nasilje uvijek možeš prijaviti školi bez obzira na to da li elektronsko nasilje nad tobom vrši neko iz tvoje škole. Škola je dužna da reaguje u svim slučajevima nasilja i zaštititi te bez obzira da li nasilje čine njeni učenik/učenici. U školi uvijek možeš dobiti prave informacije kako da riješiš problem! Elektronsko nasilje uvijek možeš prijaviti internet provajderima i mobilnim operaterima jer predstavlja kršenja pravila ponašanja. Dodatnu podršku u rješavanju problema možeš dobiti prijavom Timu za odgovor na računarske incidente – CIRT-u i/ili Ombudsmanu. Prijavi nasilje policiji ako si fizički ugrožen/a ili vjeruješ da je tvoja sigurnost ugrožena, ako ti neko šalje dječju pornografiju ili poruke/fotografije seksualne sadržine, ako te neko prati.

S kim možeš razgovarati?

Ako trpiš nasilje, nemoj to čuvati kao tajnu, ovo nije nešto što treba da zadržiš za sebe, čak i ako te je neko natjerao da obećaš da nećeš nikom reći. Zatraži pomoć od bliske osobe čak i ako ti je neprijatno, stidiš se ili ako misliš da si uradio/la nešto pogrešno. Uz podršku pouzdanog prijatelja/ice ili odrasle osobe mnogo lakše se rješava svaki problem. Razgovor će ti pomoći da se bolje nosiš sa situacijom u kojoj se nalaziš.

Važno je da kažeš nekome u koga imaš povjerenja šta ti se dešava, posebno ako se nasilje nastavilo. Zajedno možete donijeti odluku kada i kome prijaviti nasilje! Uvijek postoji neko kome možeš da se obratiš za pomoć:

- **roditelji:** za početak, najbolje je da o tome razgovaraš s roditeljima. Kakav god problem da imaš, roditelji ti mogu pomoći savjetom i podrškom. Zatraži pomoć roditelja čak i ako misliš da si uradio/la nešto nedopušteno i pogrešno. Zajedno nađite način da se nasilje zaustavi, jer rješenje uvijek postoji.
- **odrasla osoba kojoj vjeruješ:** uvijek postoji neko u široj porodici kome možeš da se obratiš za pomoć ili savjet, to mogu biti tetka, kuma, ujak... Posebno je važno da nekome u koga imaš povjerenja kažeš šta ti se dešava.
- **zaposleni u školi:** svi zaposleni u školi dužni su da spriječe nasilje koje se dešava među vršnjacima, uključujući i nasilje koje se dešava na internetu. Ako ti je neprijatno da kažeš odraslim osobama koje brinu o tebi, zatraži pomoć od nekoga u školi s kim si blizak/ska. To mogu biti odjeljenjski starješina/ka ili nastavnik/ca, pedagog/škinja ili psiholog/škinja. Kada učenik/ca prijavi nasilje u školi, preduzimaju se sve potrebne mjere da bi se taj problem riješio. Zaposleni u školi sarađuju s roditeljima, po potrebi, policijom, centrom za socijalni rad, zdravstvenim institucijama, itd.

KOME PRIJAVITI ELEKTRONSKO NASILJE?

Internet i mobilni servis provajderi

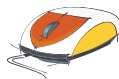
Elektronsko nasilje se prijavljuje internet provajderima i mobilnim operaterima. Razne internet stranice, portali, chat servisi, forumi, društvene mreže i sl. imaju pravila koja moraju svi jednako poštovati. Prilikom prijave, važno je uvijek pročitati pravila ponašanja na nekoj internet stranici i upoznati se na koji način se mogu prijaviti neželjeni sadržaji. Za većinu društvenih mreža, uočena adresa za prijavu je: abuse@websitename.com (npr. abuse@facebook.com).

Policija

Prema uputstvima Uprave policije, postoji nekoliko situacija u kojima je važno da roditelji i nastavnici odmah prijave elektronsko nasilje policiji:

- ako je dijete fizički ugroženo ili vjerujete da je djetetova sigurnost ugrožena,
- ako djetetu neko šalje dječju pornografiju ili poruke/fotografije seksualne sadržine,
- ako dijete neko prati i sl.

U ovim situacijama, odmah prijavite – podnesite krivičnu prijavu najbližoj policijskoj organizacionoj jedinici, tj. područnoj jedinici ili ispostavi. Nakon toga, službenici policije postupaju po prijavi u skladu sa svojim ovlašćenjima i u saradnji s tužilaštvom. U Upravi policije, u Sektoru kriminalističke policije, sistematizovana je linija rada borba protiv kompjuterskog kriminala, pod koju se podvodi i nasilje na internetu. Broj 122.

Za dodatnu podršku i posredovanje u situacijama elektronskog vršnjačkog nasilja možete se obratiti:

Tim za odgovor na računarske incidenate - CIRT

Sajber incident (upad na web sajt, društveni nalog, krađa identiteta, online prevara i slično), kao i nelegalni sadržaj (seksualno nasilje, vršnjačko nasilje na internetu, govor mržnje) kojim se na internetu ugrožavaju dječja prava, zdravlje i dostojanstvo djeteta, možete prijaviti i Timu za odgovor na računarske incidente – CIRT. CIRT predstavlja centralnu kontakt tačku (engl. *Point of Contact*) na nacionalnom i međunarodnom nivou za sve računarske bezbjednosne incidente u kojima se jedna od strana u incidentu nalazi u Crnoj Gori (odnosno, ako je u .me domenu ili u crnogorskom IP adresnom prostoru).

Uloga CIRT-a je obrada incidenata, reakcija i koordinacija u slučaju incidenata i djeluje kao posrednik od povjerenja između svojih korisnika koji treba da kontaktiraju spoljne/inostrane internet provajdere, CIRT-ove, vlade ili druga tijela u vezi sa informacijama koje se odnose na bezbjednost. Prijava se podnosi na jednostavan način, popunjavanjem elektronskog formulara - www.cirt.me.

Obaveze CIRT ne obuhvataju:

- operativno rješavanje problema i brigu o sigurnosti pojedinih sistema;
- kažnjavanje problematičnih korisnika;
- arbitražu u sporovima (osim na zvanični zahtjev nadležnog državnog organa);
- pokretanje krivičnih prijava.

Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore (Ombudsman)

Opcija **Hrabro sandučce** omogućava direktno obraćanje crnogorskom ombudsmanu. Ovoj instituciji, na taj način, osim nelegalnog internet sadržaja, roditelji i djeca mogu prijaviti sve vrste zlostavljanja ili zloupotrebe djeteta - <http://www.ombudsman.co.me/siguraninternet/>.

RADIONICE ZA UČENIKE/CE

Radionice su namijenjene učenicima osnovnoškolskog uzrasta, prvenstveno učenicima drugog i trećeg ciklusa. Ipak, potrebno je da vodite računa o uzrastu djece sa kojom radite, njihovim predznanjima o ovoj temi i kontekstu, te u skladu s tim da prilagodite aktivnosti i scenarija unutar radionica. Radionice su osmišljene tako da obuhvate različite teme, mogu se realizovati sve aktivnosti redosledom kojim su one navedene, ali takođe se mogu izabrati neke od radionica ili njihovih djelova u odnosu na potrebe i raspoloživo vrijeme.

Preporuka je da radionice realizuju stručni saradnici/e, nastavnici/e, odnosno odjeljenjske starješine/ke, koji/e dobro poznaju i koriste digitalne uređaje, socijalne mreže i onlajn servise.

Najvažnije, imajte na umu da su neki učenici/e možda iskusili vršnjačko nasilje, bez obzira da li je riječ o nasilju na internetu ili van njega. Situaciju može otežati to da su počinitelji možda upravo u istoj grupi učenika/ca s kojom radite. Upravo zato je važno da budete osjetljivi prema različitim ličnim potrebama ili mogućim konfliktima, ali i zaštititi informacija o kojima se bude govorilo na radionicama. Ono što možete uraditi na početku realizacije radionica, jeste da djeci podijelite ugovore o povjerenju i objasnite im da se potpisivanjem navedenog ugovora obavezuju da informacije koje saznaju tokom radionica neće širiti dalje. Važno je i da stvorite atmosferu za rad u kojoj svi imaju priliku da podijele iskustva, ali im i predložite da lična iskustva uvijek mogu ispričati u trećem licu. Ni u kom slučaju ne smijete tražiti od učenika da dijele svoja iskustva ukoliko na to nisu spremni ili nisu sigurni da to žele. U svakom trenutku, bez obzira da li dijele lična iskustva ili ne, djeci mora biti jasno da je potrebno da vode računa o zaštiti i privatnosti svih uključenih aktera. Budite spremni i na to da će se na radionicama otvoriti mnoga pitanja, posebno kod onih učenika koji su iskusili vršnjačko nasilje. Aktivnosti i diskusije ih mogu podstaći na razmišljanje da se povjere nekom kako bi pronašli izlaz iz situacije u kojoj se nalaze.

Radionica 1: Sigurno ponašanje na internetu

AKTIVNOST	OPIS AKTIVNOSTI	VRIJEME REALIZACIJE
Uvodna aktivnost	Kroz razgovor s učenicima ispitati njihova iskustva o korišćenju interneta: da li uopšte koriste internet, koliko dugo, putem čega se najčešće konektuju, koliko vremena provode dnevno na internetu, u koju svrhu ga najčešće koriste, koliko imaju online prijatelja na društvenim mrežama, da li razgovaraju o tome s roditeljima... Ukoliko imate računare i/ili mobilne telefone, uz sigurnu internet konekciju, ova im pitanja možete postaviti i u vidu jednostavnog online kviza uz pomoć interaktivnih web alata poput <i>Kahoot!</i> ili <i>menti.com</i> platforme.	10-15
Glavna aktivnost	Pitajte učenike koje mjere predostrožnosti preduzimaju kako bi se zaštitili od osoba koje ne poznaju. Npr. kako se ponašaju na plaži, u tržnom centru, na koncertu: da li nose istu garderobu u tržnom centru koju nose i na plaži, da li ispisuju broj kućnog/mobilnog telefona na čelu, da li svima daju šifre za online aktivnosti (šifra email adrese, web igrice)? Objasnite učenicima da će na ovoj radionici imati priliku da razmisle da li su jednako oprezni na internetu kao i van interneta u vezi sa zaštitom ličnih informacija i podataka, kao i da će aktivnost istraživati koje vrste informacija smo spremni da dijelimo sa različitim ljudima koje srećemo i upoznajemo na internetu. Podijelite im bijele papire i zamolite da nacrtaju kružnicu. Njihov zadatak je da, svako za sebe, napišu koje sve aktivnosti, sadržaje i informacije mogu javno objaviti ili podijeliti putem interneta (npr. ime i prezime, lične fotografije, email lozinka, broj mobilnog telefona, kućna adresa, naziv škole, sav sadržaj na internetu koji su ikad posjetili, loše stvari koje su uradili, osobe koje vole/ne vole...). Nakon toga, van kružnice upisuju ko su svi ljudi s kojima se mogu susresti na internetu (npr. roditelji, rođaci, nastavnici, drugovi iz odjeljenja, škole, online prijatelji, bilo ko ko pretražuje internet...). Dajte im oko 15 minuta da završe zadatak, a zatim zatražite da spoje svaku informaciju ili sadržaj iz kružnice sa osobama van kružnice sa kojom/ima bi te informacije ili sadržaj i inače podijelili (npr. broj mobilnog telefona bi podijelili s drugovima iz odjeljenja, naravno s roditeljima/braćom i sestrnama). Kada završe, neka svoj rad uporede s ostalima (npr. u paru ili unutar manjih grupa, u zavisnosti od vremena/prostora i veličine grupe). Završite aktivnost diskusijom: - Da li je bilo nekih informacija koje nisu spremni da dijele ni sa kim, kao i onih koje su spremni da podijele sa svima? Koji su razlozi za to? Istražite razlike u mišljenjima unutar grupe. - Zašto misle da može biti važno biti oprezan u dijeljenju informacija o sebi i drugima s nepoznatima? Kakve bi mogle biti posljedice?	60
Završna aktivnost	Zatvorite radionicu razgovarajući s učenicima o tome da li im je aktivnost pomogla da budu svjesniji o načinima na koje komuniciraju putem interneta, odnosno razgovorom u pravcu da li iko ima namjeru da napravi promjene u svom ponašanju na internetu i koje bi to promjene bile.	10- 15

Radionica 2: Prednosti i rizici ponašanja na internetu

AKTIVNOST	OPIS AKTIVNOSTI	VRIJEME REALIZACIJE
Uvodna aktivnost	Podijelite prostor na tabli ili velikom bijelom papiru na dva dijela i u prvoj koloni upišite „prednosti interneta“, a u drugoj „rizici ponašanja na internetu“. Tehnikom „oluja mozgova“ (engl. <i>brainstorming</i>) prikupite asocijacije od učenika na ove ključne riječi i zapišite njihove odgovore, a zatim ih prodiskutujte i eventualno dopunite.	15
Glavna aktivnost	Dodijelite učenicima grupne zadatke da kreiraju pravila o sigurnom i odgovornom ponašanju učenika/ca na internetu: I grupa – 10 pravila o dijeljenju ličnih podataka II grupa – 10 pravila o sadržaju koji posjećujemo i dijelimo III grupa – 10 pravila o sadržaju koji kreiramo IV grupa – 10 pravila o komunikaciji s drugima Pravila mogu napraviti u vidu poster ili PowerPoint prezentacija, ili čak snimiti kratak video zapis (u zavisnosti od uzrasta i tehničke opremljenosti učionice). Svakoj grupi dajte dovoljno vremena da predstavi svoj rad, a zatim zajedno s ostalim učenicima, članovima drugih grupa, prodiskutujte predložena pravila, eventualno dopunite ili izmijenite.	60
Završna aktivnost	Zajednički izabrite i definišete set od 10 najvažnijih pravila za sigurno i odgovorno ponašanje na internetu koje bi učesnici/e radionice podijelili na nivou škole (moguće ih je podijeliti na školskom web-sajtu ili u vidu postera). Zaključite da nam internet pruža brojne mogućnosti i jasno ih još jednom istaknite, ali da je istovremeno i prijetnja ukoliko ga ne koristimo sigurno i odgovorno.	15

Radionica 3: Promocija sigurnih ponašanja na internetu

AKTIVNOST	OPIS AKTIVNOSTI	VRIJEME REALIZACIJE
Uvodna aktivnost	Objasnite učenicima da ćete im čitati jednu po jednu tvrdnju koje se odnose na rizična ponašanja na internetu, a da će oni ustati ako je odgovor pozitivan (čak iako su makar jednom to uradili). Zamolite ih da se tokom ove aktivnosti uzdrže od komentarisanja jedni drugih. Nakon što završite sa svim tvrdnjama, zamolite ih za povratnu informaciju o utiscima i kratko prodiskutujte. Primjeri tvrdnji: - Nikada se nisam na internetu predstavio/la kao neko drugi/a. - Nikada nisam objavio/la fotografiju svojih drugova, bez dozvole, na društvenim mrežama. - Nikada nisam komunicirao/la s nepoznatom osobom na internetu. - Nikada nisam primio/la uvredljivu poruku putem mobilnog telefona. - Nikada nisam vidio/jela na internetu da neko vrijeđa moje vršnjake.	15 - 20
Glavna aktivnost	Upitajte učenike/ce za koje su sve društvene mreže, websajtove i aplikacije čuli, a koje koriste. Prikažite slajd sa nazivima najčešće korištenih društvenih mreža/aplikacija/ websajtova i pomenite neke zanimljivosti o njima. Zatražite da na samolepljivim listićima zapišu negativna iskustava (anonimno) koja su oni ili njihovi vršnjaci doživjeli na internetu (jedan papirić – jedno iskustvo). Papiriće sakupiti i staviti u kutiju. Podijelite učenike u 4 grupe i svakoj grupi dajte podjednak broj papirića iz kutije. Njihov zadatak je da za svako negativno iskustvo sa papirića napišu mjere predostrožnosti (šta se moglo uraditi da se izbjegne ova situacija), a zatim mjere tehničke zaštite koje oni znaju (kako blokirati neželjene kontakte, ograničiti pristup profilu, prijaviti neprikladan sadržaj) kako bi korišćenje društvenih mreža, websajtova ili aplikacija bilo sigurno. <i>(Dajte učenicima da, u vidu projektnog zadatka, timski analiziraju različite društvene mreže i aplikacije (npr. Instagram, Facebook, Snapchat, Viber, Youtube...), a zatim rezultate predstave jedni drugima na narednoj radionici. Njihov zadatak je da prikupe podatke o tome kako se mogu zaštititi i koje sve sigurnosne mjere postoje, naprave prezentaciju o tome, ali i da praktično pokažu primjenu postupaka specifičnih za ove društvene mreže, aplikacije ili sajtove.)</i>	60
Završna aktivnost	Uz pomoć kanapa kreiramo „pametnu mrežu“ na sljedeći način: svi stanemo u krug, a zatim jedni drugima dobacujemo klupko kanapa uz poruku šta smo naučili do sada na radionicama dok god svi samo jednom ne dobijemo klupko.	5 – 10

Radionica 4: Upoznavanje uzroka, oblika i posljedica nasilja i rizičnih ponašanja na internetu

AKTIVNOST	OPIS AKTIVNOSTI	VRIJEME REALIZACIJE
Uvodna aktivnost	Podijelite učenike u 4 grupe. Nakon što zauzmu svoja mjesta, dajte im primjere scenarija priča elektronskog vršnjačkog nasilja (<i>pripremite scenarije koji su vezani za najčešće situacije koje se dešavaju njihovim vršnjacima na internetu u vašoj školi: socijalno isključivanje, nedozvoljeno dijeljenje fotografija, vrijeđanje, prijetnje, hakovanja profila, širenje laži ili objavljivanje nečijih tajni...</i>).	10
Glavna aktivnost	Nakon što su zauzeli svoja mjesta, dajte učenicima zadatak da pročitaju scenarije i analiziraju date situacije u kojima su se našli njihovi vršnjaci na način da izdvoje i prepoznaju: oblike nasilja koje likovi u scenarijima trpe i kako se osjećaju zbog toga, njihove uzroke, odnosno šta je dovelo do toga, a zatim da izdvoje posljedice po one koji doživljavaju nasilje i one koji ga čine. Kada završe, potrebno je da pripreme predlog aktivnosti koje se mogu preduzeti u školi kako bi se spriječile ovakve situacije vršnjačkog nasilja. Nakon grupnog rada, predstavnici svake grupe će pročitati svoj scenario, a zatim prikazati njegovu analizu. Kroz kraće predavanje, sumirajte različite uzroke, istaknite oblike i posljedice elektronskog vršnjačkog nasilja. Posebno se osvrnite na njihove predloge za aktivnosti koje se mogu realizovati u školi ističući ulogu svih uključenih u život i rad škole – učenika, njihovih roditelja i nastavnika.	60
Završna aktivnost	Na kraju radionice, razgovarajte s učenicima o tome da se ovakve situacije mogu desiti svima nama, ali dok god se to stvarno i ne desi, nismo svjesni koliko može biti bolno. Najvažnije je da sami biramo hoćemo li biti oni koji čine nasilje, njihovi pomagači/učesnici u nasilju, hoćemo li samo posmatrati nasilje ili preuzeti aktivnu ulogu i pomoći i pružiti podršku vršnjaku/inji kome se to dešava. Zamolite učenike da stanu u krug i ovoga putu budu aktivni pomagači na način da svako od njih kaže po jednu stvar koju bi rekli ili uradili kako bi vršnjaku/vršnjakinji iz scenarija olakšali patnju ili pomogli da prebrodi elektronsko vršnjačko nasilje.	20

Radionica 5: Suprostavlanje elektronskom vršnjačkom nasilju

AKTIVNOST	OPIS AKTIVNOSTI	Vrijeme realizacije
Uvodna aktivnost	Počnite postavljanjem pitanja šta podrazumjevaju pod vršnjačkim nasiljem, podstaknite ih da razmisle o različitim načinima na koje njihovi vršnjaci mogu biti nasilni prema drugima. Razgovarajte o tome šta je elektronsko vršnjačko nasilje, o vezi između nasilja na internetu i van njega (npr. da li uočavaju neke bitne razlike). Upitajte ih da li žele da navedu primjere vršnjačkog nasilja i sukoba koji su njima poznati. Budite obazrivi s dijeljenjem ličnih iskustava ili iskustava o nekom ko je u grupi.	15
Glavna aktivnost	Istaknite oznake u uglovima prostorije i objasnite da ćete pročitati nekoliko različitih scenarija (situacija elektronskog vršnjačkog nasilja), a da je njihov zadatak da odaberu opciju koja se najbolje uklapa u ono što bi oni uradili u tim situacijama: ne bi uradili ništa; odgovorili bi nasilniku/nasilnicima; prijavili bi ponašanje; nešto drugo. Naglasite da je važno da budu iskreni, ali i da nećete procjenjivati/osuđivati njihove odgovore, već razgovarati o mogućim rješenjima tih situacija. Nakon što pročitate svaki scenario, djeca biraju svoj ugao, a zatim iz svake grupe, dio učenika-dobrovoljaca objašnjava zašto su odabrali taj odgovor (npr. ako izaberu opciju da bi prijavili, razgovor ide u pravcu kome bi prijavili). Prodiskutujte s učenicima da dobijete povratne informacije o aktivnosti: kako im se čini aktivnost, koja scenarija su bila najteža za reagovanje i zašto. Nakon toga, razgovarajte s njima da li bi isto postupili da se tako nešto njima dešava, na koji način je nasilje moglo da se zaustavi/prekine, šta je i ko trebalo da učini. Na kraju, zaključite diskusiju o tome da li su naučili nešto novo i da li misle da biste mogli drugačije da odgovore ubuduće. Predlog scenarija – situacija vršnjačkog nasilja: • Presvlačiš se u svlačionici poslije časa fizičkog vaspitanja i vidiš drugaricu koja mobilnim telefonom snima jednu drugu učenicu dok se presvlači. Kasnije čuješ da svojim prijateljicama kaže da će sliku objaviti na internetu. Šta ćeš učiniti? • Drugarica ti kaže da postoji određena Fb grupa i pošalje link za stranicu „Grupa koja mrzi Ivanu“ iz vašeg odjeljenja. Dodaje ti da lajkuješ stranicu, da svakako dodaš par sočnih komentara i proširiš vijest o grupi dalje. Šta ćeš učiniti? • Neki učenici iz tvoje škole su korigovali neke tvoje fotografije i postavili ih na internet uz zlobne komentare. Misliš da znaš ko je to uradio. Šta ćeš učiniti? • Primio/la si brojne uvredljive mejlove i poruke sa adresa i brojeva koje ne prepoznaješ. Neke su bile prijeteće: čini se da te nasilnici poznaju. Šta ćeš učiniti? • Drugarica ti pokazuje poruke koje preko Messenger-a već duže vrijeme prima od momaka iz starijih razreda koje ne poznaje. U porukama od nje jasno traže da se nađe sa njima „kako bi se zabavljali“ jer su čuli da „ona to i inače radi“. Šta ćeš učiniti?	50
Završna aktivnost	Predstavite, a zatim prodiskutujte s učenicima korake, odnosno uputstva šta mogu učiniti ukoliko se njima ili njihovim drugovima/drukaricama dogodi elektronsko vršnjačko nasilje, kao i kome se mogu obratiti za pomoć.	25

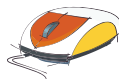

O PROJEKTU „UPOZNAJMO I PREPOZNAJMO E-NASILJE“

NVU Djeca Crne Gore u saradnji s Volonterskim klubom Gimnazije „Slobodan Škerović“, u periodu 1. mart - 30. septembar 2019. godine, realizovali su projekat pod nazivom „**Upoznajmo i prepoznamo e-nasilje**“. Cilj projekta je prevencija internet nasilja nad i među djecom kroz realizaciju sveubohvatnog i održivog programa prevencije i izgradnju kapaciteta nastavnog osoblja i djece u školama i drugih institucija da se suprotstave internet nasilju.

Ključne projektne aktivnosti i rezultati:

- ✓ Uključeno 6 osnovnih škola: OŠ „Marko Miljanov“, OŠ „Vladimir Nazor“, OŠ „Radojica Perović“ iz Podgorice, OŠ „Vuko Jovović“ iz Danilovgrada, OŠ „29. novembar“ iz Tuzi OŠ „Njegoš“ s Cetinja
- ✓ 24 nastavnika/ce razredne i predmetne nastave pomenutih škola pohađalo je dvodnevnu obuku „Uloga nastavnika/ca u prevenciji i borbi protiv nasilja i govora mržnje na internetu“
- ✓ 24 učenika/ce trećeg ciklusa pomenutih škola pohađalo je dvodnevnu obuku „Uloga učenika/ca u prevenciji i borbi protiv nasilja i govora mržnje na internetu“
- ✓ Realizacija različitih preventivnih aktivnosti u školi koje su osmislili i vodili obučeni učenici i nastavnici (vršnjačke radionice, prezentacije, panel diskusije, promotivne aktivnosti-posteri, javni čas za roditelje i učenike/ce, istraživanja...) kako bi se što veći broj učenika/ca, nastavnika/ca i roditelja upoznao s problematikom nasilja na internetu
- ✓ Pripremljena publikacija za djecu, roditelje i nastavnike/ce – Priručnik o ulozi škole u prevenciji i intervenciji elektronskog vršnjačkog nasilja
- ✓ Formirana radna grupa koju čine predstavnici relevantnih institucija i organizacija i izrada Smjernica o postupanju u slučaju elektronskog vršnjačkog nasilja u školi
- ✓ Izrada edukativnog video spota i lifleta
- ✓ Projektne aktivnosti i rezultati promovisani u medijima

NVU DJECA CRNE GORE

NVU „Djeca Crne Gore” osnovana je 2009. godine kao nestranačka, nevladina i neprofitna organizacija koja se bavi socijalnom inkluzijom kroz pružanje podrške i pomoći djeci i mladima, sa posebnim akcentom na marginalizovanu djecu, djecu i omladinu sa posebnim obrazovnim potrebama i djecu u riziku.

Udruženje radi na uspostavljanju bolje saradnje između vladinog i nevladinog sektora koje djeluje na polju socijalne inkluzije. Oblasti djelovanja Udruženja su: socijalna inkluzija, zaštita djece i inkluzivno obrazovanje.

Udruženje zagovara i zalaže se za dobrobit i interese djece. U svom radu primjenjujemo modele dobre prakse na polju socijalne inkluzije, naučnog i stručnog istraživanja, povezivanje institucija, a bavimo se i direktnim radom sa djecom i mladima, njihovim roditeljima, starateljima i nastavnicima, u cilju unaprijeđenja društvenog života i ostvarivanja dječijih prava.

Osim na projektu „Upoznajmo i prepoznamo e-nasilje”, temom elektronskog nasilja u školama bavili smo se i tokom 2014. i 2015. godine kada smo realizovali projekat “No hate offline-No hate online”. I tada smo, u saradnji sa Volonterskim klubom Gimnazije „Slobodan Škerović”, radili na podizanju svijesti mladih o problematici elektronskog nasilja, kao i razvijanju kompetencija nastavnog osoblja i uspostavljanju mehanizama u školama kako bi i nakon završetka projekta, mogli nastaviti sa sličnim preventivnim aktivnostima.

VOLONTERSKI KLUB GIMNAZIJE „SLOBODAN ŠKEROVIĆ“ PODGORICA

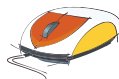
Volonterski klub Gimnazije „Slobodan Škerović“ formiran je školske 2006/07. godine sa željom i ciljem da se u obrazovnoj instituciji, među učenicima i nastavnicima/ama, promoviše i afirmiše volonterski rad kao organizovan način uključivanja mladih u određene volonterske aktivnosti i stvaranje mogućnosti za njihovu realizaciju, uz prepoznavanje vrijednosti koju imaju za našu zajednicu.

U proteklih dvanaest godina, realizovali smo brojne humanitarne akcije, koncerte, dešavanja, ekološke akcije pošumljavanja i čišćenja, uzeli učešće u sportskim i kulturnim manifestacijama, različitim kampanjama za podizanje svijesti javnosti, podržali osnivanje volonterskih klubova i uvezivali kroz zajedničke akcije učenike/ce iz osnovnih i srednjih škola, ali i učestvovali u brojnim radionicama, obukama, panel diskusijama, konferencijama u zemlji i šire. Ponosni smo na projekte u čijoj smo realizaciji učestvovali, a posebno na projekte koje smo osmišljavali i realizovali, poput: „Pripovjedaonica“, „No hate offline, no hate online“, „Crna Gora bez mržnje“, „Osnivanje Omladinskog kluba Gimnazije“, „Škočnjak“. Projekti „Pripovjedaonica“ i „No hate offline, no hate online“ prepoznati su kao pozitivni primjeri društvenih inovacija u oblasti obrazovanja za 2015. godinu.

Dobitnici smo dvije godišnje nagrade:

- Godišnja NVO nagrada za razvoj volonterske kulture – dodijeljena od strane Asocijacije za demokratski prosperitet-Zid, OEBS Misija u Crnoj Gori i Mreže mladih u Jugo-istočnoj Evropi (5. decembra 2007) za koordinatorku kluba, Vanju Rakočević;
- Godišnja nagrada za doprinos razvoja volonterizma u 2014. godini – dodijeljena od strane Nacionalnog volonterskog servisa Asocijacije za demokratski prosperitet Zid i Fondacije „Petrović Njegoš“ u saradnji sa Skupštinom Crne Gore.

Svoje aktivnosti u oblasti nasilja i govora mržnje na internetu Volonterski klub Gimnazije „Slobodan Škerović“ započeo je 2014. godine u okviru projekta „No hate offline, no hate online“ sa gimnazijalcima u Podgorici i na Cetinju, a kasnije i sa šest srednjih škola u Crnoj Gori (donatori: Fakt, Telekom-Za svako dobro, Ministarstvo sporta i mladih). U periodu 2014-2017. realizovali smo niz obuka za 36 nastavnika/ca i 82 učenika/ca s ciljem izgradnje kapaciteta kako bi stekli kompetencije potrebne da i u digitalnom i stvarnom svijetu prepoznaju i efikasno djeluju protiv ovakvog vida kršenja ljudskih prava. Tokom 2015. godine, ovaj projekat je partnerski realizovan u saradnji s NVU Djeca Crne Gore. Volonterski klub je obuku za nastavnike/ce „Uloga nastavnika/ca u prevenciji

i borbi protiv nasilja i govora mržnje na internetu“ akreditovao u katalozima stručnog usavršavanja (od 2015. godine).

Tokom prve polovine 2017. godine, Forum MNE, Centar za stručno obrazovanje i Volonterski klub Gimnazije, uz podršku Savjeta Evrope, organizovali su obuke za nastavnike/ce u šest opština – osam srednjih stručnih škola u Podgorici, Nikšiću, Hercegu Novom, Rožajama, Beranama i Plavu (150 nastavnika).

U saradnji s NVO 35mm, Volonterski klub je realizovao, uz podršku Ministarstva sporta i Savjeta Evrope, tri projekta koji su imali za cilj suzbijanje nasilja i govora mržnje na internetu (2017-2018) i u čije projektne aktivnosti je uključeno još 6 škola čiji su učenici/e i/ili nastavnici/ce takođe pohađali obuke i u svojim zajednicama pokrenuli brojne akcije i dali doprinos ideji svijeta bez mržnje.

Tokom 2019. godine, zajedničkim aktivnostima NVU Djeca Crne Gore i Volonterskog kluba obuhvaćeno je još 10 osnovnih škola iz Podgorice, Tuzi, Danilovgrada, Cetinja i Spuža zahvaljujući kojima je obuhvat škola u Crnoj Gori, kroz obuku nastavnika/ca i učenika/ca (250 nastavnika/ca i 250 učenika/ca), porastao na 19 srednjih i 11 osnovnih škola.

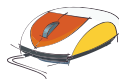
Od samog početka realizacije projekta, aktivnosti Volonterskog kluba Gimnazije prepoznate su od strane komiteta za Nacionalnu kampanju za suzbijanje govora mržnje na internetu kojom koordinira Ministarstvo za sport i mlade Crne Gore. Takođe, aktivnosti projekta prepoznate su od strane Ministarstva prosvjete te od 2016. godine nizom aktivnosti obilježavamo Dan sigurnog interneta, a projekat se vrlo često prezentuje kao primjer dobre prakse na različitim panelima/okruglim stolovima. Projekat je promovisan i na website-u Školski portal namijenjenom zaposlenima u obrazovanju (www.skolskiportal.edu.me).

Posljednje priznanje dobili smo od strane Savjeta Evrope. Naime, aktivnosti Volonterskog kluba u cilju suzbijanja nasilja i govora mržnje na internetu prepoznate su kao primjer dobre prakse od strane Odjeljenja za obrazovanje Savjeta Evrope i Wergeland centra. U kategoriji od 748 primjera školskih projekata i inicijativa, ovo je jedan od 11 izabranih primjera dobre prakse koji je, konkretno, istakao ulogu škole u prevenciji i intervenciji u situacijama nasilja i govora mržnje na internetu. Tim povodom, autorka projekta, pedagoškinja Vanja Rakočević, učestvovala je na Međunarodnoj konferenciji „Slobodni da govorimo, sigurni da učimo – Demokratske škole za sve“, koja je organizovana u Oslu, Norveška, u periodu 14-16. 11. 2018. godine. Tokom drugog dana konferencije predstavila je aktivnosti Volonterskog kluba i projekat “No hate offline, no hate online“ u okviru panela „Prevencija nasilja i vršnjačko nasilje“, a detalji o projektu se mogu naći na stranici Savjeta Evrope: <https://www.coe.int/en/web/campaign-free-to-speak-safe-to-learn/grammar-school-slobodan-skerovic>

LITERATURA

1. Babić-Čikeš, A, Milić, M, Šincekdr, D. i Tomašić-Humer, D. (2016). „Priručnik za voditelje programa prevencije nasilja putem interneta“. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet. (online). Dostupno na: <https://www.ffos.unios.hr/udzbenici-i-prirucnici> (datum pristupa: 16.8.2019).
2. Buljan-Flander, G., Karalović, A. i Matijević-Vrsaljko, Lj. (2005). „25 pitanja (i odgovora) za stručnjake o postupcima pri otkrivanju zlostavljanja djece“. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
3. Buljan-Flander, G. i Ćosić, I. (2005). „Telefonsko savjetovanje: vodič za savjetovanje“. Zagreb: Hrabri telefon – telefon za zlostavljanu i zanemarenu djecu.
4. Centar za nestalu i zlostavljanu djecu (2018). „Smjernice o postupanju u slučajevima elektroničkog nasilja“. Osijek: Centar za nestalu i zlostavljanu djecu. (online). Dostupno na: <http://www.netica.hr> (datum pristupa: 2.8.2019).
5. Centar za nestalu i zlostavljanu djecu u partnerstvu s Domom za odgoj djece i mladeži Osijek i Fakultetom za odgojne i obrazovne znanosti Osijek uz financijsku potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja. (2018). „Program edukacije za djecu, roditelje i odgajatelje, Mediji današnjice –rizici i zaštita“. Osijek: Centar za nestalu i zlostavljanu djecu u partnerstvu s Domom za odgoj djece i mladeži Osijek i Fakultetom za odgojne i obrazovne znanosti Osijek uz financijsku potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja.
6. Council of Europe. (2010). “The Teachers’ Guide Through the Wild Web Woods – An online Internet safety game for children”. (online). Dostupno na: <https://rm.coe.int/168046cc09> (datum pristupa 4.9.2019).
7. Council of Europe, European Youth Centre Strasbourg. (2014). “Manual Bookmarks - Combating hate speech online through human rights education”. Council of Europe, European Youth Centre Strasbourg.
8. Čolović-Rodik, Ž. (2010). „Postupanje odgojno-obrazovne ustanove“. U: Ajduković, D. ur. 2010. Nasilje i pol. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj, Društvo za psihološku pomoć.
9. European Youth Information and Counselling Agency. (2010). “The Training course manual Digital Youth Information”. (online). Dostupno na: <https://www.eryica.org/digital-yintro> (datum pristupa: 4.9.2019).

10. Incest Trauma Centar – Beograd. (2011). „Tagged - Priručnik za zaštitu dece i mladih od sajber nasilja i primenu u redovnom nastavnom programu osnovnih i srednjih škola“. Beograd: Incest Trauma Centar – Beograd.
11. Karalović, A. ur. (2005). „Nasilje među djecom“. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
12. Krkeljić, Lj. (2013). „Priručnik Škola bez nasilja - ka sigurnom i podsticajnom okruženju za djecu“. Podgorica: Ministarstvo prosvjete CG, UNICEF.
13. Kuzmanović, D, Lajović, B, Grujić, S. i Medenica, G. (2016). „Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje“. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije.
14. Milić, T, Novović, R, Grdinić, S. i Raščanin, I. (2015). „Uputstvoškolama: Podjela odgovornosti I postupanje u cilju prevencije I u slučajevima pojave nasilja“. Podgorica: Ministarstvo prosvjete.
15. Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. (2004). „Protokol o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima“. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
16. Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta. (2014). „Protokol o postupanju u slučaju nasilja u školi“. (online). Travnik: Ministarstvo obrazovanja, znanosti, kulture i sporta. Dostupno na: <http://www.mozks-ksb.ba> (datum pristupa: 4.9.2019).
17. Ministarstvo prosvete Republike Srbije. (2009). „Priručnik za primenu posebnog protokola za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama“. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
18. Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije i E3 Consulting. (2012). „Istraživanje o bezbjednosti djece na internetu“. Podgorica: Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije i E3 Consulting.
19. Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba. (2006). „Trebamo li brinuti – priručnik o adolescentima za roditelje i stručnjake“. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba.
20. Rakočević, V. (2018). „Izveštaj o realizovanom istraživanju Iskustva i stavovi o govoru mržnje na internetu“. Podgorica: NVO 35mm u saradnji s Volonterskim klubom Gimnazije „Slobodan Škerović“ Podgorica.
21. Rakočević, V. i Decević, S. (2015). „Informator o govoru mržnje na internetu“. Podgorica: NVU Djeca Crne Gore, Gimnazija „Slobodan

- Škerović“ Podgorica.
22. Rakočević, V, Dedić, K. i Jovičević D. (2014). “No hate off-line, no hate on-line”. Podgorica: Gimnazija „Slobodan Škerović“ Podgorica.
 23. UK Safer Internet Centre & Childnet International. (2009). “Cyberbullying: Prevent, Understand, And Respond. Guidance for schools”. (online). Dostupno na: <https://www.childnet.com/resources/cyberbullying-guidance-for-schools> (datum pristupa: 6.8.2019).
 24. Vejmelka, L, Krulić-Kuzman, K. I Gorjanac, V. (2018). „Program prevencije elektroničkog nasilja ‘Upoznajmo i prepoznavajmo elektroničko nasilje’ – Priručnik za voditelje programa“. Osijek: Centar za nestalu i zlostavljanu djecu. (online). Dostupno na: <http://www.netica.hr> (datum pristupa: 2.8.2019).
 25. Visoka škola unutrašnjih poslova. (2013). „ZBORNIK RADOVA - Međunarodna naučno-stručna konferencija ‘VRŠNJAČKO NASILJE’ (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva)“. (online). Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova. Dostupno na: <https://viehofficial.tk/index.php/2019/02/21/cyberbullying-tips-to-stop-it/2/> (datum pristupa: 3.8.2019).
 26. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda. (2013). „Zloupotreba djece putem interneta“. Podgorica: Zaštitnik ljudskih prava i sloboda.
 27. Youth Participation in Bullying Prevention. (2016). “Power of peers Bullying prevention in the digital age”. Helsinki: Youth Participation in Bullying Prevention. (online). Dostupno na: https://dzmdrerwnq2zx.cloudfront.net/prod/2017/08/07160729/LR_Power_Of_Peers.pdf (datum pristupa: 16.8.2019).
 28. World Health Organization. (2019). “SCHOOL-BASED VIOLENCE PREVENTION A practical handbook”. (online). World Health Organization. Dostupno na: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/324930> (datum pristupa: 13.8.2019).
 29. Working Group 3 of COST Action IS0801 addressing Cyberbullying. (2012). “Guidelines for preventing cyber-bullying in the school environment: a review and recommendations”. (online). Dostupno na: <http://sites.google.com/site/costis0801/> (datum pristupa: 28.8.2019).

